www.kurdistannet.org
بەکاتی ناوەندی ئەورووپا 16-8-2006 12:26

قۆناغەکانی شالاوی ئەنفال (جینۆسایید) عەدالەت عومەر سالح –چالاک لە بواری ئەنفال

دوای ئەوەی رژێمی عێراق بەشێوەیەکی پراکتیکیانە سیاسەتی (خاک سوتاندن) ی لەکوردستان پەیڕەو کردو زیاتر لە (60) شوێنی لەشارو شارۆچکەو دێهاتەکانی کوردستانی کیمیاباران‌کرد بەمەش تاڕادەیەکی زۆر توانی جڵەوی دەسەلاتی خۆی بەسەر کوردستاندا رابکێشێ، ئەمجارەیان قۆناغێکی دیکەی لەناوبردنی نەتەوەی کوردی گرتەبەر کەبەناگە نامەو دیکۆمێنتەکان (1) ئەوە دەر دەخەن کەپێشتر لەلایەن سەرکردایەتی رژێم و گەورە بەرپرسان و تەنانەت خودی سەرۆکی عێراق سەدام حوسێن بەرنامەی بۆ دارێژرابێ، ئەویش ئۆپەراسیۆنی ئەنفال (جینۆسایید) ە کەبەپرۆسەیەکی نەخشە بۆ کێشراو زیاتر لە (182) هەزار مرۆڤی کورد بێسەرو شوێنکران و تاوەکو ئێستاش نازانرێت چارەنووسیان چییە؟

هەر چەندە ئەم ژمارەیە واتە (182) هەزار کەس زۆر گفتوگۆو تاوتوێی لەسەر کراوە کەئایا ئەم ژمارەیە تا چەند راستە وەلێ بەپێی لێداوانێکی نەزار خەزرەجی (2) کەبەم دواییە داویەتی، ئاشکرا بوو کە ژمارەی قوربانیانی ئەنفال دوو ئەوەندەن کە لەقۆناغەیەک لەدوایەکەکانی ئەم ئۆپەراسیۆنە بێسەرو شوێنکران، بەڵام هەرچۆنێک بێت بەپێی چەند سەرچاوەیەک (لەئەنفالدا لانی کەم 50000 هەزار یان 100000 هەزار کەس کە زۆر بەیان ژن ومندا ڵ بوون کوژراون و لەناو چوون) (3) بێگومان لەوانەیە ئەمەش رێژەیەکی زۆر کەم بێت کەلەگە ڵ قەبارەی ئەو کارەساتەی رژێمی عێراق بەسەر کوردستانی هێنابێ یەکدی نەگرنەوە، شالاوی چڕو پڕی سەربازی رژێمی عێراق و ئۆپەراسیۆنی ئەنفال شەش شالاوی چڕو پڕی سەربازی جیا جیای لەخۆوە گرت کەلەنێوان شوبات و ئەیلولی 1988 ئەنجامدران، واپێدەچێت کەبەر لەدەستپێکردنی ئەم شالاوانە رژێم ئامادەباشی خۆی زۆر بەچاکی وەرگرتبێت ئەوەتە (پێش دەستپێکردنی هێرشەکە هەندێک لەئەندامانی سەرکردایەتی گشتی هێزە چەکدارەکانی. عێراق لەگە ڵ هەردوو سەرکردەی فەیلەقی یەک و پێنج و فیرقەکانیان سەردانێکی سوسەیی (استگلاع) یان بۆناوچەکە کرد بۆ داڕشتنی دوا نەخشەی هێرشەکە، هەر لە هەمان کاتدا واتە لەکۆتایی مانگی کانوونی دووەم و سەرەتای شوباتی 1988 هێزێکی زۆر لەدەوروبەری ناوچەکە کۆکرایەوە بەتایبەتی لەبناری گوێژە وجادەی سورداش و دەشتی مەرگەوکارێزە، جگە لەپڕ هێزکردنی سەربازگەکانی سەلام و ساردواو هەڵدانی سەدان خیوەت بۆ سەربازەکان، سەرەڕای ئەم هێزە بێ ژمارەش چەندین کەتیبە تۆپ وتانگ و چەکی قورسی ئامادەکردبوو بۆ هێرشەکە) (4).

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین شالاوەکانی ئەنفال بۆ سەرکوردستان بکەین بە دوو قۆناغی سەرەکی کەهەریەکەیان تایبەتمەندی و سیفاتی خۆی هەبووەو شێوازێکی تایبەتی بەخۆوە گرتوە.

قۆناغی یەکەم:

شالاوەکانی هێرشی رژێم لەم قۆناغەدا پێنج مانگ و پازدە رۆژی خایاند کەلە 23ی شوباتی 1988 دەستی پێکردو لە8ی ئابی هەمان سا ڵ کۆتایی پێهات، ئەم قۆناغە تەنها شالاوی ئەنفالی کۆتایی واتە (ئەنفالی بادینان) ناگرێتەوە، چونکە ئەمەی دوایی قۆناغێکی تایبەتی هەبوو کەلەدوایدا باسی دەکەین.

ئەنفالی یەکەم: لە 23ی شوبات تا19ی ئاداری 1988 (5) .

هێرشەکانی ئەم شالاوەی رژێم بۆ ناوچەکانی سەرگەڵوو بەرگەڵوو لەسێ لاوە دەستی پێکرد، سەرگەڵووگوندێک بوو کەوازیاتر لەشارۆچکەیەک دەچوو نزیکەی 500 ما ڵ دەبوو، ژمارەی دانیشتوانیشی خۆی لە 3500 کەس دەدا، دیارە گرنگی ئەم شوێنە هەروەک وابا‌س دەکرا بۆ هێزی پێشمەرگە لەئاست گرنگی بەغدا بوو چونکە ماوەی چەندمیلێکی کەم کەوتبووە رۆژ هەلاتی بەندا‌وی بایەخداری دوکان و وێستگەی هایدرۆکارەبایی سە ربەندا‌وو دەریاچەکە، کەوا هەمان ناوی هەڵگرتبوو کەسەرچاوەیەکی گەورەی دابینکردنی کارەبایە بۆ شارەکانی سلێمانی و کەرکوک، جێ پەیگەو بنکەو بارەگاکانی هێزی یەکێتی نیشتمانی کوردستان PUK لەو ناوچەیەدابوو، بەڵام ئامانجی سەرەکی رژێم لەم هێرشانەدا بەتەنیا پێکان و وداگیرکردنی بنکەو بارەگاکانی پێشمەرگە نەبوو، بەڵکو داگیرکردن و وێرانکردنی

سەرجەم گوندو دێهاتەکانی ئەو دۆڵەش بوو کەوانزیکەی 25تا30 گوند دەبوون، بەپێێ سەرچاوەکان لەنێوان 200- 250 کەس لەو گەمارۆدانەدا کوژران. لەسەرەتای مانگی ئاداردا ئەم گوندانەیەک لەدوای یەک داگیرکران و تانک و زرپێوش هێڵەکانی بەرگری تێکشاندو دواتریش لەلایەن دەستەکانی ئەندازیاری سوپابە بلدۆزەر گوندەکانیان تەختی زەوی کرد، هەروەها دۆڵی جافایەتی و گوندی یاخسەمەر لەلایەن سوپای رژێمەوە لەسێ لاوە ئابلۆقەدرابوو تەنها رێگایەکی هەڵاتنی لەلای رۆژهەڵات و سنووری ئێرانەوە هێشتبۆوە کەپانتاییەکەی (12) میل دەبوو، بەڵام حاڵەتێک لەم شاڵاوە بەدیاردەکەوێت ئەویش ئەوەیە کەهێزەکانی رژێم زۆر بەجدی هەوڵیان نەداوە بۆ گرتنی تەواوی ئەو خەڵکەی کە بەرەو سنووری ئێران هەڵدەهاتن، دیارە ئەو حاڵەتەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کەوا لەو دەمەدا پرۆسەی بێسەرو شوێنکردنی بەکۆمەڵی خەڵکی کوردستان نەبوبوە ڕێبازی سیاسەتی ڕاستەوخۆی ڕژێم، سەرپەرشتیاری سەرکی و سەرکردەی ئەو سوپایەی کەلەئەنفالی یەکەم بەشداری کرد لیوا روکن (سوڵتان هاشم ئەحمەد) بوو کە شارەزاییەکی تەواوی لەناوچەکانی کوردستاندا هەبووە چونکە کاتێک لەپلەی ملازم دابوو لەکوردستان ڕاژەی سەربازی بەجێهێنابوو، بێگومان هێزێکی ئێجگار زۆر بەهێز کەلەچەندین لیواو فەوجی سەربازی پێکهاتبوو لەژێر فرمانی سەرکردەی ئەم فەیلەقە دابوو کەدەیان کەتیبەی تۆپ و دەبابەو زرپێوش و هێزی ئاسمانی پاڵپشتی بوون ئەوە وێرای دەیان فەوجی سوک و مەفەرزەی تایبەت کەلەجاشە کوردەکان پێک هاتبوو بەشداری ئەم ئۆپەرا سێونەیان کرد. سەرەتای دەستپێکردنی هێرشەکانی واپێ دەچێت لەکاتژمێر یەک و نیو یان دووی شەوی 23ی شوبات بو بێت کەوا خەڵکی یاخسەمەرو سەرگەلۆوبەر گەڵوو لەتاریکی وباراندا بەدەنگی ئاڵەو لرمەی تۆپ و ڕاجیمە بەئاگاهاتنەوە.

لەبەرە بەیانی 23ی شوباتدا هێزە زەمینییەکانی رژێم لەهەموو لایەکەوە پەلامارىدا، ئەوسوپایەی گەمارۆی بنکەو بارەگاکانی دابوو هێندە گەورەو قەبە بوو لەپەرژینێک دەچوو کەئەوناوچەیەی لەبەشەکانی تری کوردستان دابڕێت، هێڵی بەرە رێک بۆماوەی چل میل درێژ بو بۆوە، لەبنگردی رۆخی خۆرهەڵاتی دەریاچەی دووکانەوە تاسلێمانی وشارۆچکەی ماوەت وچوارتا، هێزەکانی زیاتر لەسێ هەفتەتوانیان بەرگریی بکەن بەڵام دواتر سوپای رژێم تێکی شکاندن، هەروەها رژێم لەرێگای ئەو ڕاپۆرتە نهێنیانەی هەواڵگری ییەوە (الاستخبارات) و دائیرەی ئەمنی سلێمانی و فەیلقی یەکەوە دەر دەچون ئاگاداری ئەوەیان هەبوو کەوا کارێکی هاوبەش و هەماهەنگییەکی سەربازی لەنێوان ئەلقە لەگوێکانی ئێران -مەبەست - لە پێشمەرگەیە سوپای ئێراندا هەیە کەلەتارانەوەنەخشەی تایبەتی و ستراتیژی بۆ کێشراوە، بەپێی ئەو هەواڵانەی هەواڵگەری عێراقی گاردی شۆڕشگێڕی ئێران (الحرس الپوری الایرانی) کەوا لەبنکەو پەیگەکانی کاری خۆیان ئەنجام دەدەن و ئەرکی سەرپەرشتی چاودێری جێبەجێدەکەن و مەبەستیشیان بیرەنەوتەکانی پارێزگای کەرکوکە، هەر بەپێی زانیاریەکانی رژێم ئێران چەکی دژە ئاسمانی داوەتە پێشمەرگە ئەمەش بوەهۆی ئەوەی کەوا هەلیکۆپتەرەکانی بکەونە بارودۆخێکی بەرگری لەخۆکردنەوە، بەوەش فرۆکەی با لّ چەسپ (الاجنحە الپابتە) لەجۆری (سۆخۆی، مێراج، مێک) خرانە کار بۆ هێرش کردنەسەر بنکەو پەیگەکانی پێشمەرگە، هەروەها جۆرە فرۆکەیەکی تر بەکارهات کە (پیلاتۆز) ی پێدەوترا، لەدروستکراوی سوێسرا بوو، شایەنی باسە لەهەرپەلامارێکدا 15 تا20 فرۆکە بەیەکەو هێرشیان دەکردو بنکەو بارەگاکانیان دەپێکا.

دوای هێرشە چڕو پڕەکانی رژێم و داگیرکردنی ئەوناوچانە زۆربەی هێزەکانی پێشمەرگە توانیان پاشە کشەبکەن و خۆیان دەرباز بکەن یان بەرەو خوارو بگوێزنەوەو لەناوچەی گەرمیان کۆببنەوە، بەڵام کەبینیان هێزەکانی رژێم لەهەموولایەکەوە رێگایان لێگرتون ئەمجارە رێگای باکوریان گرتەبەرو بەرەو چیاکانی قەندیل لەسەر سنووری ئێران و عێراق نزیک حاجی ئۆمەران و هەندێکیشیان بۆ قەراخ دەریاچەی دۆکان هەڵاتن، بەیانی فرۆکە جەنگییەکانی رژێم بەسەر ئەوانەی دەربازبوون و ڕایانکردبوو سوڕانەوەو پەڕە شوتیان خستە خوارەوە، لە کاتژمێردووی دوای نیوەڕۆی ئەو ڕۆژەش شەش فرۆکەی تر دیسان گەرانەوە سەریان و بۆمباکانیان خستە خوارەوە، ئەم ناوچەیە خەڵکێکی زۆری لەخێزانی ڕاکردوو وپێشمەرگە لّی بوو کەزۆربەیان لەو خیوەتانە دا دەژیان کەهەڵیاندا بوو، لەم هێرشە ئاسمانیەدا وامەزندە دەکرێت کەنزیکەی (28) کەس کوژرابن و (300) کەسیش برنیدار بووبن.

دوای ئەوەی رژێم بەشێوەیەکی ڕەسمی دەنگ و باسی ئەنفالی لەکەنالّەکانی ڕاگەیاندنی خۆی بڵاوکردەوەو پەردەی لەسەر ئەوتاوانە دڕندانەیە لادا، هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەگشتی گەیشتە ئەوراستییەی کەمەسەلەیەکی ترسناک لەئارادایەو هیچ شتێکی ئەوتۆیان پێناکرێت کەهیچی تر بتوانن بەرگری لەخۆیان بکەن بۆیە پێویستە هەر لەئێستاوە چارەسەری خۆیان بکەن، ئەوەبو لەرادیۆکاندا، ئەو مەترسیانە دەخرانەڕوو کەڕوبە ڕوی هاوڵاتیان دەبێتە وەو هەرەشەی لەناو بردینان دەکات، بۆیە زۆربەی خەڵک ناچار بوون ڕابکەن و خۆیان لەمردن رزگاربکەن و هەرچی ماڵ و سامانیشە کەهەیتیان بەجێی بهێڵن، هەندێکیان بەشێوەی نهێنی رویان لە شارو شارۆچکە گەورەکانی کوردستان وەک هەولێرو سلێمانیو دهۆک کرد، بەڵام بەشی هەرەزۆریان ڕووەو سنووری عێراق _ ئێران رایانکرد، ئەوانەش

کەکەوتنەدەست هێزەکانی رژێم ئەوادەسبەجی شونبزرکران، تەنانەت ئەوانەش کەلەسەر سنووربوون و دواتر هێزەکانی رژێم گرتنیانی هەمان چارەنووسیان هەبوو، هەندێکی تریش کەوا بەبریاری درۆی لێخۆشبوون بڕوایانکردو هاتنە وە عێراق دەسبەجی شونبزرکران.

لەهەموونەو هێرشانەشدا چەکی کیمیایی بەخەستی بەکار هێنرا بەڵام لەگە ڵ ئەوەشدا پێشمەرگەو خەڵکی ناوچەکە بەشتێکی ئاساییان وەرگرت، چونکە پێشتر لەچەندین شوێنی جیاجیا ئەم چەکە بەکار هێنرابوو. ئەنفالی یەکەم زیاتر لە (100) هێرش و پەلاماری جیا جیای لەخۆوەگرت لەئەنجامدا ئەو گوندو ناوچانەی وێرانکرد (قەمچۆغە، شاخەڕەش، دۆڵە رووت، قزلەر، قەرەنگوی، مەولان، قەرەسەرد، پیربایز، دۆڵی مازەلە، قەڵەم پاشاناسۆس، قەرەچەتان، شەدەلە، پیرەمەگرون، زێوی، گەڕەدی، دابان، شارستێن) . بنکەوبارەگاکانی پێشمەرگە کەلەوی بوون دەستیان بەسەر داگیرا، لەشەوی 19/18ی ئاداری 1988 شالاوی ئەنفالی یەکەم کۆتایی پێهات و لە19ی ئاداری هەمان مانگدا بەیانێکی سەربازی رژێم ژمارەی (2087) لەلایەن سەرکردایەتی گشتی هێزە چەکدارەکان (القیاده العامه للقوات المسلحه) راگەیاندراوتیایدا باسی سەرکەوتنێکی مەزن و بێوێنەی کردووە بەسەر (یاخی بوو بەکرێگیراوان) . دوای سیرۆژ پاش ئەمەش شالاوی ئەنفالی دووەم دەستی پێکرد.

ئەنفالی دووەم: هێرشەکان بۆ سەر ناوچەی قەرەداغ لە 22ی ئادار تا1ی نیسانی 1988 (6) .

دوای ئەوەی لەئەنفالی یەکەم ناوچەکانی سەرگەڵوو بەرگەڵوو دۆڵێ جافایەتی کەوتە ژێر دەسەڵاتی رژێم و بەمەش زەرەرو زیانێکی ئێجگار گەورەو کاریگەر بەناوچەکە گەیەنراو لەئەنجامدا بەسەدان کەس کوژران و خەڵکێکی زۆریش کەزۆربەیان ژن و منداڵ و پیرو پەککەوتەبوون ئاوارە بوون و دواتر هەندێکیان لەکاتی ڕاکردن ولەبەرسەرماو بەفری ئەوناوچەیە کەهێشتا نەتوابۆوە لەرێگادا مردن، رێک دوای سێ رۆژ لەکۆتایی ئەنفالی یەکەم هێزەکانی رژێم لە22ی ئادارا بە بەسوپاو هێزێکی قەبارە گەورەو ژمارە زۆرترلە ئەنفالی پێشوو گەمارۆی چیاکانی قۆپی قەرەداغیدا، لەسەرەتای ساڵێ 1988دام و دەزگاکانی هەواڵگری عێراقی زانیارییەکی تەواویان لەسەر ئەوە هەبوو کەپاسدارانی ئێران بەو پەڕی ئارەزووی خۆیان خەریکی جمو جۆڵن لەبنکەو بارەگاکانی پێشمەرگە لەقەرەداغ (7) چونکە ئەو ناوچەیە دوای چۆڵکردنی لەساڵی 1987دا تەنها سوپاو جاشی تیادا مابۆوە، بەڵام دواتر کەوتە ژێر دەستی هێزی پێشمەرگە.

گوندی سێوسێنانیش دەکەوتە قۆڵی ڕۆژهەلاتی قەرەداغەوە، بەپێی ڕاپۆرتەکانی دەزگا ئەمنی و هەواڵگرییەکانی ڕژێم هێزێکی 200 کەس گاردی شۆڕشگێری ئێرانی لەم ناوچەیە بوونەو لەمانگی ئادارادا ژمارەیان گەیشتۆتە 400 کەس، لەمانگی شوباتدا هەشت فرۆکەی عێراقی هێرشێکی کیمیاییان کردە سەرتەکێ و بەڵەگجار، یەکێک لەوشایەت عەیانانەی کە بەچاوی خۆی بۆردومانەکەی بینیوە دەگێڕتەوەکە، فرۆکەکان بۆمبێکی زۆریان بەردایەوە نازانم چەند بوو، ڕەنگە هەشت یان نۆ بوبێت کاتێ کەدەتەقینەوە نالەیەکی زۆیان دەهات بەڵام دوکەڵێکی کەمیان هەبوو، ئەو کەسانەی دەستیان پێی کەتبوو دواجار پێستیان تلۆقی کردبوو، ئەو ئاژە ڵ و مەڕو ماڵاتەش کەلەو گژوگیایەیان خوارد بوو کەبەر کیمیاییەکە کەتبوون یەسکەر مردار بووبونەوە، بەڵام هیچ زیانێکی گیانی لەخەڵکەکەنەکەوتبوو، چونکە خۆیان لەکونە تەیارەکان حەشار دابوو، پاسدارەکانیش سێچوار رۆژ پێش ئەنفالی قەرەداغ لەبەلەگجار دەرچووبوون، هێزەکانی پێشمەرگە لەترسی چەکی کیمیایی پەرت و بڵاوی ناوچەکەیان کردبوو هەر بەپێی ڕاپۆرتی دەزگا هەواڵگری و ئەمنیەکانی رژێم تاقمی خیانەتکاران نزیکەی 1500 دەمامکی گازیان لەرژێمی ئێرانی وەرگرتووە، دیارە ئەم پێشبینی و وەخۆکەوتنە کەمێک کەڵکی هەبوو بۆ ئەنفالەکەی قەرەداغ لە 22ی ئادارا یەکێک لەکوشندەترین پەلاماری کیمیایی تێدائەنجام درا بۆ سەر گوندی سێوسێنان.

یەکێک لەو شایەت عەیانانەی کە ڕووداوەکەی بینیوە بەم شێوەیە وەسفی دەکات کە سەرلەئێوارەی 22-23ی ئادار دوای نوێژی ئێوارە لەماڵەوە بەرامبەر گوندی سێوسێنان وەستابووم لەکاتێکا گڵپەی ئاگری بۆمبارانی چڕو پڕی گوندەکەم دیت، ئەم بۆردومانە لەدەربەندێخانەوە بەڕاچیمەی چلی کرایە سەرسێوسێنان، لەئەنجامدا لەکۆی گشتی دانیشتوانی گوندەکە کە 350 ما ڵ بوو 1500 کەسی تیادا دەژیا زیاتر لە (80) کەس گیانیان لەدەستدا. (لەبڵاو کراوەیەکی بەشی ڕاگەیاندنی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان KDPناوی 66 کەسی کوژاروی تەمەن 1 تا 59 سا ڵ هاتووە کە خەڵکی گوندەکانی ناوچەی قەرەداغن و لەشەوی 28/ 29ی ئادار بەرهێرشی کیمیا باران کەوتوون ئەم ژمارەیە بەشێکە لەو ژن و منداڵ و پیرو گەنجە بەرکەوتووەی ناوچەکە) (8) .

قەرەداغ لەهەموو لایەکەوە بەسوپا ئابلۆقەدرابوو بۆیەخەڵکی ناوچەکە بوون بەدووبەشەوە، بەشێکیان ڕویانکردە شاخی زەردەوەو خۆیان ومنداڵیان بەرەو سلێمانی ڕۆیشتن و ما ڵ و سامانیشیان جێهێشت و تاڵانکرا، ژمارەیەکیشیان لەرێگا گیران و ئەنفالکران، بەشی دووەمی خەڵکەکە بەناو قۆپی قەرەداغ دا بەرەو ناوچەکانی سەنگاوو گەرمیان پاش ناخۆشی وماندووبونێکی زۆر پەرینەوەو دەرباز بوون، هێرشەکان لەقۆڵەکانی چەچەما ڵ، کەرکوک، دوزخورماتو، کفری، کەلار، باوەنوور، دەربەندێخان، شارەزوور، تانجەڕۆ، بەکرە جۆو بازیان دەستی پێکرد. لەئەنجامدا رژێم ئەو خەڵکەی خڕکردەوە کەگیرا بوون، ئەفسەرانی سوپا وایان لەخەڵکەکە گەیاندبوو کەبۆ

ئۆردوگایان دەبەن بەڵام کاتێ خەڵکەکە سواری زیلی سەربازی و ئۆتۆمبێلە زەوتکراوەکانی خەڵکەکە کران و بەپیرو منداڵ و ژن و زەلامەوە بەرەو قەڵاو ئۆردوگای سەربازی تۆبزاوەی نزیک کەرکوک راپێچکران.

پاش کیمیاباڕانکردنی گوندی سێوسێنان و تەکیە لەهەمان شەو کاتژمێر (12) ، گوندی (دوکان) کیمیاباڕانکرا، لەڕۆژانی 21 تا27ی ئادار بەبەردەوامی ناوچەی قەرەداغ بەکیمیایی بۆردومانکرا، هاوڵاتییەکی گوندی سەنگاو دەڵێت: (ئێمەیان برد بۆ ئەمنی سلێمانی وسێ هەفتە لەوێ ئازارو ئەشکەنجەیان داین، هەر ئەوەی چەند کەسێکیان بانگ دەکردو ئیفادەیان وەردەگرتن گوایە تێکدەرو ئێرانین و بەچەکەوە لەشەڕ گیراون، سەرۆک تیرەیەکی عەشرەتی جاف بەم شێوەیە بەسەرهاتی خۆی لەم ئەنفالەدا دەگێڕێتەوە (کاتێ گیراین ئەفسەرێکی سوپاپێی گوتین دەتانبەین بۆ کۆمەڵگا تاکو ژیانتان خۆش بێت و خزمەتگوزاری شارستانیتان بۆ دابین بکرێت، بەڵام دوایی درۆدەرچوو بۆ سەربازگەی قۆرەتوویان بردین، نزیکەی (8) هەشت هەزار کەس دەبوین لەژن و منداڵ و پیرو گەنج، پاشان بۆ تۆپزاوەی نزیک کەرکوک بردراین ئینجا لەوێ گەنجەکانیان جیاکردەوەو جلیان لەبەر داکەندن و بۆ شوێنی نادیار ڕەوانەکران، بەشی دووەمی خەڵکەکەش کەژن و منداڵ و کچە عازەبەکان بوون خرانە زیندانەوە، بەڵام بەشی سێیەم کە پیرەژن و پیرە مێردەکان بوون لەگە ڵ هەندێ منداڵ بەرەو نۆگرە سەلمان براین) (9) .

لەگرتوخانەی نوگرە سەلمانیش بەندییەکان بەشێوەیەکی زۆر سەخت و دژوارو دور لەهەموو بنەماو خوڕەوشتێکی مرۆڤایەتی ئازارو ئەشکەنجە دراون و مامەڵەیان لەگە ڵ کراوە. عەدالەت تاڵەبانی کەیەکێکە لەوبەندیانەی کاتی خۆی لەئۆپەراسیۆنەکەدا گیراوەو دواتر بۆ نوگرەسەلمانیان بردوە خۆی واقیعی ناو گرتوخانەکە دەگێڕێتەوەو دەڵێت: (لەقرچەی گەرمای هاویندا کەژمارەی بەندکراوەکان نزیکەی 9 تا10 هەزار کەس دەبوو تەنها دوو تانکەر ئاویان بۆدەهێنراین، هی واهەبوو 24 کاتژمێر ئاوی بەرنەدەکەوت، نزیکەی 150 ئافرەتێکی لاو ومندااڵدار کەلە کاروانی یەکەم هێنرابوون بۆ نوگرە سەلمان ئەوانەی منداڵی شیرە خۆریان بوو لە ماوەی 7تا 10 ڕۆژ هەمووی مردن چونکە دایکەکەی هیچی نەدەخوارد تاکوشیری هەبێت و بیدات بەمنداڵەکەی) (10) .

لەکاتی ئازاردانی جەستەیش ئەوا بە نوێترین شێوەی ئازاردان (تعژیب) بەندییەکانیان دەکوتا، بۆ نموونە (بوتڵە شوشەیەکی ئارەق یان بیرەیان لەنیوەڕا دەشکاند ئیتر ئەوەی دەمایەوە وەکو پەنجەی دەست تیژ بوون، بەندییەکانیان ناچار دەکرد لەسەری دابنیشن و زۆربە تۆندیش دەستیان دەنابەسەرشانیان بۆ ئەوەی ئەو شوشەشکاوە بچێتە ناوگیانیان، ئینجا خوێن وەکو جۆگای ئاو لەلەشیاندا دەچۆڕاوەو هیچ چارەسەر و دەرمانێکیش نەبوو، جاری واش هەبوو ئامێری سێکسی (جهاز التناسلی) پیاوەکاینان بەپلایز دەکوشی تالە هۆش خۆیان دەچوون) (11) .

دوای ئەوەی رژێم بەشێوەیەکی چڕوپڕ وبەردەوام ناوچەی قەرەداغی بۆردومان کرد، لەدوای نیوەڕۆی23ی ئاداردا هێرشی زەمینی کردەسەری و داگیری کرد، ئەوانەی کەڕایانکردو دەربازبوون بوونە دووبەش، بەشێکیان ڕێگای باکوریان گرتەبەر کەرێژەیەکی زۆر بوون لەخەڵکەکەو بەرەو کۆمەڵگەکانی سەر ڕێگاو شاری سلێمانی چوون کەخۆشبەختانە رزگاریان بوو نەکەوتنە دەستەوە، بەشەکەی تریش ڕوەو گەرمیانی خوارو ڕێگایان گرتەبەر کەچارەنوسێکی شوم چاوەڕێی کردن و زۆربەی زۆریان دەستگیرکران و شوێنبزرکران، بەپێی چەند زانیارییەک ژمارەی ئەوانەی لەم ناوچەیە دەستگیرکران دەگاتە (2000) دوو هەزار کەس و دەسبەجێ ڕەوانەی ئەمنی سلێمانی کران، سەرکردایەتی گشتی هێزە چەکدارەکانی رژێم لە 22ی نیسان بەیاننامەی ژمارەی (3109) ی بڵا کردەوە کەتیایدا باسی پاککردنەوەی تەواوی ناوچەی قەرەداغ دەکات (خیانەتکاران) و تێکدانی بنکەکانیان لە (تەکیە، بەلگجار، میولی، بانی مورد، چرچە قەڵا، بەلەکان، دەبەندفەقیرە، قەرەداغ، ئۆقڵا، جافەران، بوخشێن، ، سێوسێنان، زەردە، کلۆش، بێرکێ، کاڵو جومعە، بەخشێ، دەربەند باسەرە، سەرگرمە، قۆپی قەرەداغ، ئەچداخ) . دوای ئەمە هەفتەیەکی نەبرد کەشاڵاوی ئەنفالی سێیەم دەستی پێکرد کەبەگەورەترین وترسناکترین قۆناغ دادەنرێت لەئۆپەراسیۆنی جینۆسایدی خەڵکی کوردستان.

ئەنفالی سێیەم: هێرش کردنە سەر ناوچەی گەرمیان لە7 تا20ی نیسانی 1988 (12) .

دوا بەدوای ئەنفالی دووەم و دەست بەسەر داگرتن و شونبزرکردنی خەڵکی ناوچەی قەرەداغ، ئەمجارەیان رژێم هێرشێکی تری بۆ سەر ناوچەی گەرمیان ئەنجامدا، کەبەگەورەترین و کاولکاریترین شاڵاوی سەربازی دەژمێدرێت لەقۆناغەکانی ئۆپەراسیۆنی ئەنفالدا، تیایدا هەموواوچەکانی دوز خورماتو، قادرکەرەم، کفری، کەلار، چەمچەما ڵ، تێلەکۆ، پێباز، سەنگاو، تەکیە، ئاغجلەر راماڵدراو وێرانکرا، هەروەها زەرەرو زیانێکی یەکجار گەورەی گیانی و مادی بەدانیشتوان کە نزکیەی (500) گوندی ئەم ناوچەیە گەیاندو زیاتر لە (30) سی هەزار ژن و منداڵ و پیرو گەنجی بێسەرو شوێنکرد.

شاڵاو دوای شاڵاو بۆ سەر کوردستان گەوەترو کاریگەرتر دەبوون بۆیە هێزی پێشمەرگەو (هێزی پشتگیری) (13) کەدواتر لەگوندەکان پەیدا بوون بۆ هاریکاریکردنی پێشمەرگەو شەرکردن لەگە ڵ رژێمدا نەیانتوانی بەرەنگاری قەبارەی ئەو هێزو سوپایە زۆرە ببنەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی زیاد لەهەفتەیەک شەپۆل لەدوای شەپۆل هێرش و پەلاماردانی پیادەو زرپێوش و تۆبخانەو فرۆکەو جاش ناوچەکەی گرتبۆوە هێزی پێشمەرگە هیچ پاڵپشتی و ئازوقەیەکی نەبوو نەیدەگەیشتێ، ئەوانەش کەلەشاڵاوەکانی ئەنفالی یەکەم و دووەمەوە دەربازبوون وخۆیان گەیاندبووە ئەو ناوچەیە گشتیان ماندوو شەکەت بوون و وەریان بەجارێک روخابوو، دیارە ئەوەش کاریگەری هێرشی کیمیابارانکردنی سە ردۆڵی جافایەتی و قەرەداغ و هەڵەبجەبوو کەباڵی بەسەریاندا کێشابوو، بۆیە خەڵکی گەرمیان گەیشتنە ئەو قەناعەتەی کە خۆ بەدەستەوەدان دوا ڕێگایتیان کەبیگرنەبەر، هەروەها سوپاش ئەوبێهێزی و شەکەتییەی قۆزتەوەو ناوچەکەی بەجێ نەهێشت تاوەکو هەموو گیانلەبەرێکی دەسیگرنەکردو شوێن هەموو گوند نشینێکی هەڵاتوو دەکەوتن بەهەڵیکۆپتەرو بەپێ بۆناو شاخ و شارۆچکە و شارەکان، هەروەها هۆیەکی دیکەی دەستگیرکردنی ئەو خەڵکەزۆرە ئەوەبوو کە (پارێزگای سلێمانی بەهۆی قایمقامییەتی چەچەما ڵ و بەرێگای مستەشارەکان پڕو پاگندەی زۆریان کرد کە حکومەت هەرخێزانەی (300) مەتر زەوی دەداتێ لەگە ڵ قەرزی خانوبەرە (العقار) ، ئەمەش وایکرد کەخەڵک هێور بێتەوەو رانەکەن بۆیە بەزۆری گیران) (14) . هەروەها یاداشتێکی بەرەی کوردستانی بەلیستێک قوربانییانی ئەنفالی گوندەکانی هەردوو پارێزگای کەرکوک و سلێمانی بۆ لیژنەی مافی مرۆڤی نەتەوەیەکگرتووەکان لە 24ی شوباتی 1989 تۆمار کردووە کەتەنها لەهەردوو مانگی ئادارو نیسانی 1988. زیانەکان بەم شێوەیە: (نزیکەی 728 گوندو شارۆچکە وێرن کراون و 40 هەزار خێزان راگوێزراون کە16 هەزاریان لەزیندانەکانی رژێمدان 7407 ئافرەتی ناوچەکانی زەنگەنەو جەباری و سەنگاو لە گرتوخانەی دوبز بەند کراون، 5600 ئافرەتی ناوچە جیاجیاکان لەناحیەی یایچی بەندکراون و 4560 منداڵ لەگە ڵ ئافرەتاندا گیراون کەبەدەیانیان لێ مردوون، هەروەها چەندین منداڵی تەمەن شەش مانگ تا یەک ساڵی هەریەکەی بە 50 دینار فرۆشراوەو 7640 پیاو شونبزرکراوەو سوکایەتی بەرەوشت و کەرامەتی ئافرەتان کراوە کەدوور لەهەموو داب و نەریتێکی مرۆڤایەتییە) .(15)

شاڵاوەکانی ئەنفالی سێیەم (گەرمیان) لەناوەڕۆکدا خۆی لە (3) سێ پەلاماری جیاجیا بۆ ناوچەکانی ئەم دەڤەرە بینییەوە. یەکەم پەلامار بۆدوز خورماتوو بوو ڕۆژی 7ی نیسان کەیادی دامەزراندنی حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکیە، هێزەکانی رژێم بەهەموو پێکهاتەکانی سوپاو یەکەکانی هێزی کتوپڕی و هێزەکانی تایبەت و فەوجەکانی جاش لەبنکە تایبەتیەکانی خۆیان لەدوزخورماتوو دەرچوون. دوو ڕۆژ دوای ئەوە چەند هێزێکی تر لەکەرکوک و لەیلان و چەمچەما ڵ و سەنگاوەوە بەهەمان شێوە دەرچوون و لەهەموو لایەکەوە ڕووەو شارۆچکەی قادر کەرەم پێشرەویان کرد، هێزی دەرچووی دوز خورماتو بوبەسێ هێزی هاوبەشەوە (Task force) یەکەمیان بۆ باشوری ڕۆژهەڵات لەشارۆچکەی نەوجوولەوە بەرەو چەمی ئاوە و سپی، دووەمیان کەوا هێزێکی هاوبەشی گەورەتر بوو بەرەو ڕۆژهەڵات پێشڕەوی کرد بەگوێ چەمدا کەپێکهاتبوو لەلیوای 65 ی هێزی تایبەت و لەلایەن هەردوو فەوجی بەرگری نیشتمانی 58و 200ەوە پاڵپشت دەکرا، بروسکەی هەواڵگری دوزخورماتوو ژمارە 103405 ی نیساندا سکاڵای ئەوە دەکات کەوا فەوجێکی تری جاش کەفەوجی (25) ە لەهێزەکەکشاوەتەوەو ئەو ئەرکانەی کەپێی سپێردراوە ئەنجامی نەداوە. ئەوهێزە هێرشی کردۆتە سەر (17) گوند دوای شەڕوپێکدادانێکی زۆر لەگە ڵ ئەوهێزە پێشمەرگەی کەلەوێ بووە تەواوی گوندەکانیان راماڵییەو وێرانیان کردووە زیانیشیان یانزە کوژراو بووە کەهەشتیان جاش بوون. سێیەمیان ئەو هێزە هاوبەشە بووەکە پەلاماری گوندی تازە شاریدا، کەگوندێکی ستراتیژی گرنگ بووە، بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافیی لەنێوان دوزخورماتوو قادر کەرەم، لە 9ی نیساندا هێزەکانی رژێم گوندەکانی (کانیقادری سەروو خواروو، ئاوایی شێخ حەمید، کەریم بەسام، عەزیز بەگ) ی وێرانکردو خەڵکەکەشی شونبزرکرد.

ئەگەرچی باس و خواسی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەئەنفالی سێیەمدا نییە کەرژێم هەروەکو لەئەنفالی یەکەم و دووەم بەکاریهێنا وەلێ شایەت عەیان هەن کەوا گەواهی ئەوەدەدەن و بەچاوی خۆشیان بینیویەتیان کەچەکی کیمیایی بەکارهاتوە تەنانەت لەجفرەکانی فەرماندەی سوپای رژێمەوە لەریگای رادیۆوە گفتوگۆی بێتەلی نێوان فەرماندەکانی سوپاوە بیستراوە کەبۆ لەناوبردنی تێکدەران و یاخی بوان گاز تاکە ریگەیە بۆ تێکشکاندنی بەرگریان. هەروەها فرۆکەی هۆکەرهەنتەری بەریتانی بینراوە کە گوندی تازە شاری بۆردومان کردووەو گەواڵەو دوکەڵی سپی زۆری لێ پەیدا بووە، ئافرەتێکیش کەخەڵکی گوندی شێخ حەمیدە لاشەی 25 پێشمەرگەی بینیبوو کەبەگاز خنکابوون، ئافرەتەکە سەرەتا نەیزانیوە کەئەوانە بەگاز خنکابوون، کاتێک ژمارەیەک لەبزن و مانگاو پەلە وڕببینیوە لەوێ مردوون ئەوسا گەیشتۆتە ئەو راستیەی کەگازی کیمیایی بەکارهێنراوە هەروەها ئەگەری ئەوەش هەیە کەلە 10ی نیسانیشدا بۆ دووەم جار هێرشی کیمیایی ئەنجام درابێت، جوتیارێکی مەڕدار لەگوندی ئاڵاوی باس لەوەدەکات کە ئەو پێشمەرگانەی لەوە دەرباز ببوون بەو لایەدا هەڵاتن لەدەوروبەری نیوە شەودا فرۆکە بۆردومانی کردن، لەئەنجامدا دەکەسی لێ کوشتون. پەلاماری دووەم بۆ قادر کەرەم و باکوری گەرمیان بوو، ئەوهێزانەی کەلەکەرکوک و چەمچاڵەوە دەرچووبوون و بەرەو قادر کەرەم پێشڕەویان کردبوو لە 10 ی نیساندا بەسەرپەرشتی عەمیدی هێزی تایبەت (بارق عبدالله الحاج حنگە) (16) . کەوا پێ دەچێت فەرماندەی گشتی شاڵاوی ئەنفالی سێیەمی پێ سپێردرابێت گەیشتنە ناوچەکەو هیچ کۆسپو تەگەرەیەکیان نەهاتەڕێ و هیچ روبەڕوبونەوەیەکیان لەلایەن پێشمەرگەوە بەرامبەر ئەنجام نەدرا.

لەم هێرشەدا هێزێکی جاش هەردوو گوندی چەپەک و ئیبراهیم غولامی تێکدا، ئیبراهیم غولام کە گوندێکی سەربە عەشرەتی زەنگەنەبوو لەگە ڵ هۆزی جەباری دراوسێ بوون، بوونە قوربانی سەختترین وێرانکاری وتاڵان وبڕی ئەنفالی سێیەم. لەهەموو هێرشەکان جاشە کوردەکان پێش سوپای عێراقی دەکەوتن و دەچوونە گوندەکانەوەئەگەر هەر شەڕێک بوایە لەپێشا تووشی ئەوان دەبوو خۆ ئەگەر شەڕیش نەبوایە لەو گوندە ئەوەی تیایدا بوایە تاڵانیان دەکردو دەیان سوتاندو دەیان ڕوخاند.

خەڵکی ئەو گوندە زۆربەی هەرە زۆریان خۆیان حەشاردابوو، بەڵام هەندێکیان بەناچاری خۆیان بەدەست شوپاداو دواتر سونبزرکران (ئەم ناوچەیە شوێنێکی ستراتیژی و پڕ بەبایەخ و بەهایە، چونکە هێزی پێشمەرگەی لێ بوو چالاکییەکانیان تیادا ئەنجام دەدا، هەروەها ناوچەکە نزیک شاری کەرکوکی بایەخدار بوو، بۆیە رژێمی عێراق زۆر دڕندانە خەڵکی ئەوناوچەیەی دەستگیر کردو بێ بەزەییانەش لەگەڵیاندا ڕەفتارو مامەڵەی کردو شونبزری کردن، ئەویش بەبێ جیاوازی لەنێوان گەورەو بچوک پیرو منداڵ، نێرو مێ، بەپێی ئامارێک ناوچەی جەباری 539 کەسی لێ ئەنفالکراوە) (17) .

موستەشارەکان هانی ئەو خەڵکەیان دەدا کەوا خۆیان بەدەست هێزەکانی سوپاوەبدەن گوایە لێبوردنی گشتی دەرچووەو حکومەت هیچیان لێناکا. تەنانەت پیاوێک 16 لاوی هێنا کەکورو خزم و کەسی بوون و هیچیان پێشمەرگەنەبوون داینە دەست موستەشارێک دواتر هەموویان شونبزرکران، ئافرەتێک بەموستەشارێکی گوتبوو دەربازم بکە لەدەست سوپا، لەوەڵامدا پێی وتبوو من هیچم بۆت پێناکرێ باشترواپە خۆت بدەی بەدەستەوە. هەر چەندە خەڵکێکی زۆر لەهەندێک گونددا بەر لەگەیشتنی سوپا بۆگوندەکانیان شوێنی خۆیان بەجێ هێشتبوو چونکە پێشتر هەواڵی بەسەرهاتی گوندەکانی تریان بیستبووکە چۆن بوەو چیان بەسەرهاتووە، بەڵام زۆر یان لەڕێگادا کەوتنە دەست سوپاو دواتر شونبزرکران، بۆ نموونەخەڵکی گوندی قەیتول بەدوو هەفتە پێش ئەوەی هێرشی ئەنفالیان پێ بگات ڕوەو دۆ ڵ و چیاکان هەڵاتبوون هەروەها لەسەر چیاکان و لەدوورەوە بینیبویان کەچۆن سەرباز دەرژێنەناو گوندەکەیان و جاش پێشیان کەوتوون و هەلیکۆپتەریش پاڵپشتیان دەکا. دوای ئەوەی خەڵکەکە بەڕاپرسی و تاوتێکردن لەنێوان خۆیاندا ڕووەو چەمچەما ڵ کەوتبوونەڕێ لەڕێگادا هێزەکانی لیوا روکن بارق عیدالله لەچەند لایەکەوە دەوریاندابوون و گرتنیان، دوای ناونوسین دواتر بەدوو کاروانی ئۆتۆمبێلی ئیڤای سەربازی ڕەوانەی دەزگا ئەمنی وهەواڵگرییەکانی کەرکوک و سلێمانیان کردن و شونبزرکران، هەندێک خەڵکی گوندی تر لەخافڵەتیدا و لەنێو ماڵێ خۆیاندا لەناکاو بەهەڵمەتی لەناکاوی سوپا دەسبەسەرکران، زۆر لەشایەت عەیان لیوا روکن بارق یان بینیبوو کەخۆی سەرپەرشتیاری و فەرماندەیی ئەو سوپایەی دەکردو گوندەکانیان تاڵان و وێران دەکرد. دەمەو بەیانییەکی زوو لەگوندی (قیرچە) ی ئارامدا دوای هێرش کردنە سەری و دەستبەرسەرداگرتنی پیاوەکانیان لەشوێنێکدا کۆکردۆتەوەو دەستیان لەپشتەوە کەلەپچە کردون و ڕەوانەی چەند شوێنێکی نادیاریان کردون، هەروەها شت و مەک و مەڕو ماڵاتی گوندەکەیان بەهەمان شێوە ئەنفال کرد.

پەلاماری سێیەم بۆ سەنگاوو باشوری گەرمیان بوو دوای هەر دووپەلامار بۆ سەر دوز خورماتوو قادر کەرم و باکوری گەرمیان، رژێم پەلامارێکی تری بەرفراوانی بۆ ناوچەی سەنگاوو باشووری گەرمیان دەستپێکرد سوپا لەهەموو ناوچەکان خەریکی هێرش و وێرانکردنی گوندو دەستگیرکردنی گوندنشینەکان بوو، ئەم شاڵاوە زۆرترین گوندی لەم ناوچەیە وێران کردو ژمارەیەکی ئێجگار زۆریش لەخەڵکی شونبزرکران (تەنها لەرۆژی 14ی نیساندا لەهەردوو گوندی ملە سوورەو کولەجۆی حاجی حەمەجان لەیەک کاتدا زۆرترین ژمارەی خەڵکی

ناوچەکە دەستگیرکران و بەژن و منداڵ و پیرو گەنجەوە شونبزرکران. هەر بۆیەش ئەم رۆژە لەهەموو ساڵێکدا کراوەتە رۆژی یاد کردنەوەی کاەرستی ئەنفال لەکوردستاندا (18) . ناوچەی سەنگاوکە بەتەنها 93 گوندی لەخۆوە گرتبوو (85) یان لەپێش شاڵاوەکاندا نزیکەی (18) هەژدەهەزار کەسی تیادا دەژیان کەزۆربەیان لەشاڵاوەکان تیادا چون و شونبزرکران، ئەو گوندانەی کەلەناوچەی سەنگاو بەرشاڵاوەکە کەوتن ئەمانە بوون (دەرەوار، بانەمورد، پێنج ئەنگوستی، حاجی محەمەد ئاغا، پێنج ئەنگوستی شێخ مستەفا، هەنجیرە، سێگومەتان، کێڵەبەرزە، دەرزیلە، قەلاگە، دار بەڕوو) . کەبەسەدان لەخەڵکەکانیان دەسیگرکران و بۆ چەمچەما ڵ بردران، هەروەها هەندێک پێشمەرگەش کەلە پەلامارەکەی قادر کەرەم و باکوری گەرمیان بەرەو باشور هەڵاتبوون بۆ خۆ دەرباز کردن دەسگیرکران و شونبزرکران، ناوچەکانی باشوری گەرمیانیش کەهاوسنوورە لەگە ڵ ناوچە بەعارەبکراوەکانی دیالەدا لەبەرە بەیانی 9ی نیساندا بەچەند هێزێکی گەورە لەشارۆچکەی کفری و کەلار وپێنازو پونگەتە کەوتنەڕێ، ستراتیژیەتی سەرەکی سوپا لەم هێرشانەدا هەمان ستراتیژییەت و تاکتیکی پەلاماری باکوری گەرمیان بوو کەبریتی بوو لەپرۆسەی ئابلۆقەدانێکی گەورەو فراوان لەچەندین لاوەو لەیەک کاتداو دەستکردن بەکۆمەڵ گرتنی خەڵکەکەو دواتر روخاندن و تەختکردنی گوندەکان و وتاڵان کرد نیان، فەرماندەی هێزەکانی کفری بەسەرپەرشتی لیوایەک بوە کەناوی سامی بووەو نازناوی نەناسراوەو سەربە فەیلەقی یەک بووە کەفەریق روکن سولتان هاشم سەرکردایەتی دەکرد.

لە10ی مانگ نزیکەی (20) گوندی ناوچەکە بەتەواوی تەختکران لەوانەش گوندی (چوارشاخ، عەلیانی تازە، توکن، میل قاسم، دورڕجی، بەڵگەی گەورە، بەڵگەی بچووک، ئۆمەڕبل، .. هتد..) هێزەکانی فەروجی پیادەی سەربازی (وحدە المشاە) 417و 418و فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی 100، 131، 197 بەشداریان لەوهێرشانە کردوەو گوندەکانیان داگیر کردو خەڵکەکەشیان شونبزرکرد.

هێزی هاوبەشی دووەم کەلە کەلارەوە دەرچووبون بەسەرپەرشتی نەقیب (عبدعواد) ی فەرماندەی یەکەی پیادەی 417 لە 11 ی نیساندا هێرشی کردە سەرگوندیدوڕاجی کەماوەی چەند میلێک لەخۆرئاوای گوندی ئۆمەربلەوە دوربوو، لەوێ خەڵکەکە دەستبەجێ خۆیان دابوە دەست سوپاو راگوێزرانە ئەو ئۆردوگایە تایبەتە ئامادەکراوانەی کەلەنزیک فیرقەی پیادەی 21 بوو.

لە13 ی مانگ هێزەکە گەیشتە گوندی کۆڵەجۆ، بەرلەگەیشتنی هێزەکەخەڵکەکە کەهەندێک کەلوپەلیان لەگە ڵ خۆ بردبوو بەرەو کۆمەڵگەی سمود ڕایانکرد بوو، بەڵام لەبەر ئەوەی تەنها ڕێگای نێوان کفریو کەلار مابۆوە بەناچاری ڕوەو گوندی ملەسورە چون لەگە ڵ گەیشتنی هێزەکە بەکۆمەڵێک بلدۆزەر گوندەکەیان روخاند لە17ی مانگیش گوندی کونەکۆتری ویران وتاڵان کردو خانووەکانیخاپوورکردو ئەو خەڵکەش کەدەسگیرکرابوون شونبزرکران.

لە18 یان 19 نیساندا هێزەکانی کفری و کەلار بۆماوەی 10 ڕۆژ لەئەنفالی سێهەمدا ئەرکەکانی خۆیان تەواو کرد، هەرچی گوندی ناوچەکانی سەنگاوو باشوری گەرمیان هەبوو تەختکران، بۆ سوێندیش تاقە گوندێکی تیادا نەما، ئەو هێزە پێشمەرگەیەش کەناو ناوە بەرگری دەکرد دواتر تێکشکێنران چونکە سوپا هێزەکانی خۆی دوو ئەوەندە زیاد کردو چەک و تەقەمەنیەکی بێئەندازەی خستە بەردەستیان.

رژێمی عێراق دوای دەسگیرکردن و ڕاگوێزانی خەڵکی ئەو ناوچانە هەڵسا بەئەنجامدانی هەڵمەتێکی راگەیاندن و پڕوپاگندەی بەربڵاو کە وا ئەوانەی دەستگیرکراون (تێکدەرە ئێرانییە گیراوەکان) ن و بۆ ئەم مەبەستەش هەڵسا بەوێنەگرتنی خەڵکە گیراوەکەو نیشاندانیان لەسەرشاشەکانی تەلەفزیۆن بۆ ماوەی چەند هەفتەیەک و دوبارە لێدانەوەی فیلمەکە. تائەو کاتەی ئەنجوومەنی ئاسایش نەتەوەیەی (المجلس الامن القومی) عێراقی بەنوسراوی (نهێنی و شەخسی) ژمارە ل. ش. د/ 397 لە 2 مایسی 1988 بۆ وەزارەتی ناوخۆ لەگە ڵ وێنەیەک بۆ لیژنەی کاروباری باکوری سەربەئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش و بەڕێوبەرایەتی ئاسایشی گشتی (مدیریە الامن العامە) گلەیی و گازاندە لەوە دەکات کەنیشاندانی ئەو فلیمانە زیانبەخشەو ڕەنگە ببێتە هۆی ئەوەی کەخەڵکی هەڵوێست وەربگرن و خۆپیشاندان دژی حکومەت ساز بدەن.

شاڵاوەکانی ئەنفالی چوارەم: هێرش بۆ سەر دۆڵی زێی بچوک لە3 تا 9ی مایسی 1988 (19) .

دوای ئەوەی لەئەنفالی سێیەمدا رژێم توانی ناوچەی گەرمیان بەتەواوی داگیربکات و گوندو دێهاتەکانیش سەرتاپا خاپوورو وێران بکات و نزیکەی (30) هەزار کەسیشیلێ بێسەرو شوێن بکات، دوو هەفتەدوای ئەوە لە3ی مایسدا رژێم شاڵاوێکی تری دەست پێکرد بۆ سەرناوچەکانی دۆڵی زێی بچوک کەلەچەند شارۆچکەیەکی وەک (ناحیەی ئاغجەلەرو تەقتەق و ڕێدارو هەندێک گوندی وەک (عەسکەرو گۆپتەپە و گوندەکانی دەشتی کۆیە) پێک دێت.

لەئەنفالی چوارەمدا سوپای عێراق وەی زۆر بەرزبۆوە ئەویش دوای ئەوەی لە17و 18نیساندا توانی لەهێرشێکی پێچەوانەی بەرفراوانداز کەوا دەیان هەزار کەس بۆنە قوربانی، نیمچە دورگەی فاو لەژێر کۆنترۆڵێ ئێران بسەنێتەوەو دواتر ئێران ناچار بکات کە بێتە سەرمێزی گفتوگۆو لەسەر ڕاگرتنی شەڕی هەشت ساڵە ڕەزامەندی دەربڕێت.

لەڕۆژی3ی مایسدا کەڕۆژێکی بەهاری جوان و دلگیربوو گوندی گۆپتەپە (20) . کەوتەبەر هێرشی ئاسامانی فرۆکەکانی ڕژێم، پێش گۆپتەپە، گوندی عەسکەر کەچەند میلێک لەو دوور بوو کەوتە بەر شاڵاوی پۆلێک لەفرۆکەی مێگ و بۆمبابارانکرا، لەم هێرشەی فرۆکەکاندا هەشت تەقینەوە ڕوویداو دووکەڵی سپی چوە بەرزایی ئاسمانەوە، بۆنێکی خۆشی ناعناعی لێهات، لەم کاتەدا ئەو بایەی کەلە باشوری ڕۆژهەلاتەوە هەڵی کردبوو، بەرەو گوندی (حەیدەربەگ) ڕایماڵی کەچەند میلێک لەوێ دور بوو بوە هۆی کوشتنی (9) کەس، هەر ئەو دەمەش ئەوپێشمەرگانەی کە لەوێ بوون دەستیان کرد بەلێدانی دەرزی ئەترۆپین لەوکەسانەی کەبەر گازەکە کەوتوون، بەکار هێنانی ئەم چەکی کیمیاییە سەرەتای دەستپێکردنی ئەنفالی چوار بوو.

کاتژمێر (5ر45) دەقیقەی ئێوارەی هەمان ڕۆژ لەلایەن شەش فرۆکەی عێراقیەوە گوندی گۆپتە پەش کەوتەبەر هێرشی کیمیایی، ئەوانەی ئەو بۆردومانەیان بینیبو وێنەی بۆردومانەکەبەوە دیار یدەکەن، کە دوای تەقانەوەی بۆمبەکان دەنگەکانیان ئەوها زل نەبووەو بۆنی سیریش هاتوە، هێزەکانی پێشمەرگە ئامۆژگاری خەڵکەکەیان کردبوو کەلەکاتی کیمیا باراندا ڕوەو ڕوبارەکە هەڵێن و دەم وچاوی خۆیان بەپەڕۆ تەڕبکەن کە ئەوەش خۆشبەختانە بوە هۆی دەرباز بوونی کۆمەڵێک خەڵک لەو کارەساتەدا. بەڵام لەگە ڵ ئەوەشدا نزیکەی (300) لاشە لەقوربانیانی چەکی کیمیایی نێژراوە هەروەها لەبەر ئەوەی بۆمبێک کەوتبووە ناوروبارەکە. ببوە هۆی ئەوەی کەچەند لاشەیەک لە ڕوبارەکە بدۆزرێتەوە ئەوە وێرای پڕبوونی زێیەکە لەماسی مردابوو. زۆربەی ئەو خەڵکەش کە هەڵاتبوون گەیشتنە چارەنووسێکی مەرگەساتییەوە، بەتەنها 50 خێزان لەخەڵکی عەسکەر لەبەیانی 4ی مایسدا لەلایەن هێزەکانی ڕژێمەوە لەسەرجادەی سەرەکی گیران و بەرەو ڕۆژهەڵات گوێزرانەوە بۆ کۆمەڵگەی سوسێ، دوای کیمیا بارانکردنی گوندەکان و وێرانکردنیان، بەشێوەیەکی لەناکاوو کتوپڕدا ئاوی زێ خێرا زیادی کرد، دیارە ئەوەش یەکێک بوو لەفرتوفێڵە هەرەزۆرەکانی ڕژێم بۆ ئەوەی بەسە رکورددا زا ڵ بێت، ڕژێم لەم کاتەدا دەرگاکانی بەنداوی دوکانی کردبۆوە ئەویش بۆ ڕێگەگرتن لە هەر هەوڵدانێک بۆ پەڕینەوە لەڕووبارەکە بەنیازی هەڵاتن و دەرباز بوون.

دوای هێرشی زەمینی سوپا بۆگوندەکان و کاولکردنیان، ئەولاشانەی کەبەهۆی گاز بارانەکەدا مابونەوەو خەڵکەکە بەهۆی ڕاکردنیان نەیانتوانیبو بیانشارنەوە، لەگۆڕی بەکۆمە ڵ کە بەشۆفە ڵ لەلایەن سوپاوە بۆیان لێدرا نێژران.

دوای ئەوەی خەڵکی ئەو ناوچانە گوندەکانیان وێرانکرا، ڕوویان کردە ئەشکەوت و دەشت و لێرەوارەکان، ئەویش بەمەبەستی خۆ حەشاردان و ڕزگار بوون لەتووونی مەرگ و بەرداشی کارەساتی بەڵام ڕژێم بەشوێنیان داچوو گەلێک ئاواتی درندانەی دژیان ئەنجامدا کەلەمێژووی مرۆڤایەتیدا مەحاڵە تاوانی واڕووی دابێ. (لەوانەش سوتاندنی دوو پیرەمێردی تەمەن 70 ساڵەی گوندی موخەڕەس کە 10 میل لەڕۆژهەلاتی تەقتەقدایە دوای کوشتنیان لەئەشکەوتی (بزن) ی شاخی گۆڕ ڕەحمان) (21) .

لەم ئەنفالەدا لایکەم دەدوازدە هێزی یەکەی سوپای جیاجیا لەچەند لایەکەوە هێرشیان برۆدتەسەر ناوچەکان و ولەیەک کاتیشدا، دوای ئەوەی ڕژێم هەردوو گوندی گۆپتەپەو عسکەری وێرانکرد، هەندێک لەهێزەکانی سوپا لەکۆیەوە بەرەو گوندەکانی لێوارى باکوری زێی بچوک ڕۆیشتن، بەشێکی دیکە کەلەباشوورەوە مۆڵی خواردبوو لەسوسێ و چەمچەماڵەوە پێشڕەویان کردو دووهێزیش لەتەقتەوە دەرچوون، یەکێکیان بۆ باکوور ڕوەو کۆیە و ئەوی دیکەش لەزێ پەڕیەوە بۆ ناوچەی شێخ بزێنی (بەگوێرەی ڕاپۆرتەکانی فەرماندەی فەیلەقییەک تەنها لەچیای تەکەلتوو بەرگرییەکی توندی سوپا کراوە ئەگەر نالەزۆربەی جێگاکانی تر بەرگری زۆر لاواز هەبوە، هەروەها لە سوسێ لەچەمی ڕێزان لەگوندەکان بەرهەڵستی سوپا کراوە وەک گوندەکانی سوورقاوشان و عەودالان و کەلەبەش کە پاشتر وێرانکران، گوندی تەلانیش سوتێنرا، دۆڵی چەمی ڕێزان لەئێوارەی 4ی مایس بەتەواوی کپکراو لە6ی مانگ تەواوی ناوچەکە لەلایەن سوپاوە دەستی بەسەر داگیراو زۆربەی خەڵکەکەی شونبزرکران، دوورۆژ دواتر واتە 8ی مانگ سوپا کۆتایی بەشاڵاوی چوارەم هێنا) (22) .

بەدرێژایی زێی بچووک لەهەردوولادا بەتەواوی کاول و وێرانکرا، ئەوانی لای باکور کەمتر ڕێگای دەرباز بوونیان بۆ ڕەخساو زۆر بەخراپی بەرشاڵاوەکە کەوتن ونزیکەی 1680 هەزارو شەش سەدو هەشتا کەس ناونووسکراوە کە بێسەرو شوێنکراون لەگوندەکانی (کلێسە، بۆگە، کانی نبی، قزڵوو، کانی هەنجیر، گۆمە شین) هەروەها سەدانی تر لەگوندەکانی (گڵناغاج، گرخەبەر، جەلمۆرت، قەسرۆک، قامیشە) هەمان چارە نوسیان هەبوو، بەپێی ڕاپۆرتی دەسنووس ژمارە (8280) ی 6ی مایسی 1988 لەفەرەماندەی فەیلەقی یەکەوە بۆ

عەمەلیاتی سوپا زانیاری ئەوەی تیادایە کەخەڵکەکە چەندیان ئافرەت ومندا ڵ بوون، بێجگە لەسی و حەوت تێکدەر، ڕاپۆرتەکە تێبینی ئەوەی داوە کە ئەوانەی ئەو ڕۆژە لەنزیک تەقتەق خۆیان بەدستەوداوە60پیاو 129 ئافرەت و 396 مندا ڵ بوون (23) .

هەرچی شتی بەنرخیش هەبوایە ئەوا لەخەڵکەکەیان دەسەند، ما ڵ وسامانیشیان بەتاڵان بردن و خانوەکانیشیان گڕتێبەردان، لەیەکێک لەگوندەکان لەسەر دزی و تاڵان و لێسەندنی پارەو زێرو خش ڵ جاشێک ناڕەزایی دەربڕیبوو، ئەفسەرێکی سوپاش بەتوڕەیی پێی وتبوو ئەو خەڵکانە بۆ کوشتن دەبردرێن. ناتوانن پارەو ئاڵتونەکانیان لەگە ڵ خۆیان ببەن، چونکە یاسای دەوڵەت دەبێ ئەمانە لەناوببردێن. سەرەڕای ئەوە جاشەکەچەککراو موستەشارەکەش پێی گوت، ئەمە قانوونی دەوڵەتی ئێمەیە و تۆناتوانی هیچ شتێ بکەیت.

پاش ئەوەی سوپا بەدرندانە ترین شێوە گوندەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی تەقتەقی وێرانکردو ژمارەیەکی زۆری خەڵکەکەی سەرنگوم کرد ئینجا ڕووەو دێهاتەکانی ناوشوان و ئەو (76) حەفتاو شەش گوندە بۆوە کەلەمانگی (10) ی ساڵی 1987 چەندینیان ڕوخێنرابوو، خەڵکەکانیشیان بۆ کۆمەڵگە زۆرە ملێکانی دارەتوو بنەسلاوەی نزیک شاری هەولێر ڕاگوێزرابوون.

زۆر لەگوندەکانی ناوچەی شوان نەبووبونە (ناوچە ڕزگارکراوەکان) ئەویش لەبەر باری جوگرافی زەویەکانیان کەتاڕادەیەک لەئاستی نزمی دابوو، ئەو ناوچەیە هەرجارەو لەژێر دەسەلاتی یەکێک دابوە. جارێک پێشمەرگە، جارێکی تر هێزەکانی ڕژێم، هەروەها ببوە مۆڵگەو جێگای سەدان ئەو کەسانەی کەلە ڕاژەی سەربازی هەڵاتبوون، گوندی دەڵۆی ناوشوان کەخۆی هەشتا ماڵێک دەبوو نزیکەی پەنجا شەست سەربازی هەڵاتووی لێ بوو، ئەم گوندە پێشتر دووجار تێکدرابوو دوبارە دروستکرابۆوە، جاری یەکەم لەساڵی 1963و جاری دووەم ساڵی 1976، ڕۆژی 5ی مایس شاڵاوەکانی ئەنفال گەیشتە ئەو گوندە کەپێشتر بەشێوەیەکی چڕو پڕ بەموشەک و تۆپ و هەڵیکۆپتەر بۆمبابارانکران.

دواتر هێزی تایبەتی 77 وهێزی زەمینی پێشڕەوییان کرد، هەندێک هەر لەماڵەڵەکانیاندا کوژران، لەم هێرشەدا بیست و هەشت کەس گیران و بێسەرو شوێنکران.

لەناوشوان ژمارەیەکی زۆر لەخەڵک خۆشبەختانە لەدەست شاڵاوەکان ڕزگاریان بوو، بۆنموونە لەگوندی پەلکانەو گوندی ئیلنجاغ کەژمارەیەک سەربازی هەڵاتووی تێدابوو، ئەم خەڵکە دەربازبووە ماوەی دوو مانگ لە ناوچەکەخۆیان شاردەوە تاکو لێبوردنەکەی 6ی ئەیلولی 1988.

(ڕاپۆرت و بەڵگەنامە سەربازییەکان (138) سەدوسی و هەشت گوندیان باسکردووە کەلەئەنفالی چوار سوتێنراون و ڕوخێنراون وپاکتاوکراون سەرەڕای ئەم وێرانکارییەی گوندەکان هەزاران ژن و مندا ڵ و پیرو گەنجیش شونبزرکراون، بەپێی خەملاندنێک زیاتر لە 2500 دووهەزارو پێنج سەدکەس لە دەشتی کۆیەو (3000) سێ هەزار یش لەناوچەکانی شێخ بزێنی و قەڵاسێوکەو ناوشوان شونبزرکراون) (24) .

لەم شاڵاوەدا وەکو شاڵاوی پێشوو (سێیەم) سیاسەتی کۆکردنەوەی خەڵک پەیڕەوکراوە، کەچەندین شوێنیان دەکردە مەڵبەندی مامەڵە و تاوتوێکردنی خەڵکەکە بۆ لەیەکتر جیاکردنەوەو ڕاگوێزانیان بۆ شوێنی نادیار، پتر لەسێ مەڵبەند بۆ دەسگیرکراوان ئامادەکرا بوو، گیراوەکانی گۆمەشین و گوندەکانی دیکە ماوەی سێ ڕۆژ لەهەرمۆتەی لای کۆیە هێشترانەوە، هەروەها خەڵکی دەربازبووی کیمیابارانەکەی 3ی مایسی گۆپتەپەو عەسکەریش، کۆمەڵگەی تەکیەی لای چەمچەما ڵ یەکەم قۆناغی ڕاوەستانیان بوو، کەبەئیقا دەگوزرانەوە، هەروەها ناحیەی تەقتەقیش مەڵبەندێکی گرنگ بوو کەنزیکەی (10000) دەهەزار کەسی لەگیراوانی باکوری زێی بچوکیان بۆ گواستەوە، پاشان بەپێی قسەی چەند شایەت عەیانێک کەخۆیان بینیویانە خەڵکەکەیان ڕەوانەی ئامریەی کۆیە کردبوو کەقەڵایەکی سەربازییە وەک چەندین قەڵای لەم چەشنە لەوێ خەڵکی گیراوی پتر لە (12) دوازدە گوندی هەردوو لای زێ بەندکراون، پاشان ژن و پیاو لێک جیاکراونەتەوەو ڕۆژی پاشتر بۆشوێنی نادیار گواستراونەتەوە شوێنێکی تریش کەسەدان خەڵکی تێدا کۆکرابۆوە شوێنی بەخێوکردنی ئاژە ڵ بوو، لێرە هیچ لێکۆڵینەوە لەگە ڵ خەڵکەگیراوەکە نەکراوە، لەبەرکەمی ژمارەی سەربازەکانیش نەتوانراوە ژن و پیاو لەیەکتر جیابکرێتەوە. شاڵاوی ئەنفالی چوارەم وێرای زەرەری گیانی کەبەسەدان کەسی تیایدا شونبزرکران، هاوکات زەرەروزیانێکی مادی زۆریش لێکەوتەوە چونکە هەموو ما ڵ و موڵکی خەڵکەکە تاڵان کران و عەقلیەتی شۆڤێنستی ڕژێمیش بەحەڵا ڵ و ڕەوای زانی.

شاڵاوی ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم

دۆڵی نێو چیاکانی شەقڵاوەو ڕواندز لە 15ی مایس تا 25 ئابی 1998 (25) . دوای هەفتەیەک لەکۆتایی هاتنی شاڵاوی ئەنفالی چوارەم کەتیایدا ڕژێم زۆربەی زۆری خاکی کوردستانی داگیرکردو گوندو دێهاتەکانیشی وێرانکردو خەڵکەکەشی شونبزرکرد، ئەم جارەیان هێرشی کردە سەر دۆڵە سەخت و دژوارەکانی ناوچەی شەقڵاوەو ڕواندز. لەناوەڕاستی مایسی 1988 شاڵاوەکانی ئەنفال گەیشتە بالیسان

و دۆڵەکانی دەوروپشتی کەبەتوندترین شێوە لەلایەن سوپاوە بۆردومانکرا، بەڵام خەڵکێکی زۆر وەکو شاڵاوەکانی ئەنفالی پێشوو دەستگیر نەبوون وشونبزریش نەکران، چونکە ئەو دەمە ناوچە سنوورییەکانی پارێزگای هەولێر چۆ ڵ بوون و دانیشتوانی کوردیان لەدوو هەڵمەتی راگواستن یەکەمیان لەساڵانی 1977-1978و دووەمیش لەساڵانی 1983-1984دا رامالێبوو، هەروەها دۆڵەکانی باشورو باشوری رۆژهەلاتی رواندز خەڵکەکەیان بەزۆری چۆڵیان کرد پاش هێرشە کیمیاییەکانی نیسانی 1987.

کاتژمێر 6ی ئێوارەی 15ی مایسی 1988 کە دوا رۆژی مانگی رەمەزان بوو خەڵکی خۆیان بۆ جەژن ئامادەکردبوو، کەپەلامارەی سوپا دەستی پێکرد، فرۆکەکان زۆر بەتوندی گوندەکانی (وەرێ، نازەنین، کاموسەک، ئەسپێندار، عەلیاوا، سمقالولی، بۆنێ) یان کیمیاباران کرد، بەتەنیا لەگوندی وەرێ 36 کەس کوژران، گوند نشینێکی هەرتەل دەڵێت، کاتێ بەهاواری خەڵکی وەرێ چوین، چوار پێنج کەس لەرەزێکی نزیکی گوند لەئاوزینگدا بوون و گیانیان دەدا، سێ کەسیش مردبوون، کەگەیشتینە ناو گوندەکە دەبینین خواردن لەماڵەکاندا هێشتا لەسەرئاگرە، چەند ئاژە ڵ لەو ناوەمردار ببونەوە. ئافرەتێکیش فرۆکەکانی بینیبیوو کە بۆمبەکانیان هاوێشتبووە وەرێ، ئافرەتەکە دەنگی بۆمبەکانی لاوەکو دەنگی ئۆتۆمۆبێلێک بووە کەزۆر بەخێرایی بڕواو لەناکاو پێ بنێ بەبرێکەوە، پاشان لە23ی مایسدا شەپۆل شەپۆل فرۆکە بۆمبی کیمیاییان بارانده سەربالیسان و هیران و دۆڵەکانی دیکەی دەوروبەریاندا، پەلامارەکە زۆر سەخت بوو ئەوەش بوە هۆی کوژرانی هەندێک لەپێشمەرگە کەبنکە و بارەگاکاینان لەوێ بوو.

لەدوای 20ی مایس سوپای عێراق لەچەند قۆڵێک هێرشی کردە سەر ناوچەکان، قۆڵی یەکەم بۆ گوندی گەرەوان کە نیازی شاخەکانی دەوروبەری و هەندرێن و کارۆخ بوو داگیریان بکات. قۆڵی دووەمیش لە23 یمانگ لەهەلەموند بۆ وەرتێ وزینێ گەلی و سەری ئەحمەدە دەربی و جاوەل و دەرە لە وکەلیتە، کەئێوارەی 23ی مایس گوندی وەرتێ کیمیابارانکرد، بەڵام قۆڵی سێیەم لەسەرو چاوەو بەنی هەریرو خەلیفان بەشێوەی بازنەیی بوو، ئەم هێرشە نزیکەی (720) حەوت سەدو بیست خێزانی دەربەدەر کردو ماڵیشیان تاڵان کرا.

ئەوانەی لەئەنفالی پێنج دەستگیرکران یاخود خۆیان دادەست هەندێکیان لەسەربازگەی سپیلک و هەندێکیش لەگرتووخانەی ئەمنی هەولێر شونبزر کران، بەڵام هێزەکانی رژێم نەیانتوانی وەکو لە ئەنفالەکانی پێشوو توانیان رێگا لە هاوڵاتیانی مەدەنی بگرن تاوەکو ڕانەکەن، بۆیە زۆربەیان رێگای ئێرانیان گرتە بەر، دیارە ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی جوگرافی ناوچەکە کەهەموو بەرنامەو مەرامەکانی رژێمی پوچە ڵ کردەوە، بەڵگەنامەکانی رژێم ئەوە دەردەخەن کەوا شاڵاوی ئەنفالی پێنجەم سەرکەوتنی گەورەی وەدەست نەهێناوە ئەوەش لە بەڵگەنامەیەکی دوروو درێژی سەربازی دەردەکەوێ بەناو نیشانی (شیکردنەوەی عەمەلیاتی ئەنفالی کۆتایی) کەراپۆرتێکە (لیوا روکن یونس محمد الژرب) فەرماندەی فەیلەقی پێنج لەچەشنی (ئەو پەڕێ نهێنی و شەخێی) (سری وشخێی للغایه) . بۆ فەرماندەیی گشتیی سوپای ناردووە.

راپۆرتەکە لەناوەرۆکدا پێداچوونەوەیەکی بەکەف و کۆڵە بۆ ئەو پەلامارە کەمتەر خەمیەی کە لەناوچەکانی باکوری ژێر دەستەڵاتی KDP دا لەنێوان 28 ی ئاب و 3ی ئەیلولی 1988 ئەنجامدرا، وەکاتێک دێتە سەرئەنفالی پێنجەم ئەوە باس لەڕادەبەدەردواخستنی پاکتاوکردنی کەرتی رواندز – شەقڵاوە دەکات، هەروەها وێنەی زنجیرەیەک لەدوای یەکەکانی قۆناغەکانی ئەنفال وەبیردێنێتەوە.

دوای ئەوەی لە 7ی حوزیران شاڵاوی ئەنفالی پێنجەم کۆتایی پێهات رژێم خۆی بۆ ئەنجامدانی شاڵاوی ئەنفالی شەشەم رێکخست، لیوا روکن ئەلزەرب بەم جۆرە پلانی ئەنفالی شەشەم لەنامەیەکی نهێنی وشەخسی ژمارە 1475 لە 30ی مایسی 1988 بۆ سەرۆکایەتی دەستەی ئەرکانی سوپا رون دەکاتەوەو دەنوسێت، پلان بۆ پرۆسێسێکی پاککردنەوەدانرا بەمەبەستی تێکشکاندنی تێکدەران لەدۆڵی بالیسان و ئاڵانەدا، بەڵام دواتر لە7ی حوزێران داوا دەکات کە ئەو پرۆسێسەرابگیرێت وشاڵاوەکەش دوابخرێت تاکاتێکی گونجاوترو لەبارتر، بەڵام سەرۆکایەتی دەستەی ئەرکان بەنامەی ئەوپەری نهێنی وشەخسی خۆی ژمارە 519 لە7ی حوزیرانی 1988دا فەرمانی دا نەخشەکە جێبەجێبکرێت بۆ تێکشکانی تێکدەران لەناوچەکانی بالیسان و سماقولیدا.

دیارە هۆی سەرەکی ڕاگیرانی شاڵاوەکە ئەو بەرەنگاربوونەوەی هێزی پێشمەرگەبوە لەچیای کۆرەک و دەوروبەریدا کە بەرزییەکەی نزیکەی 7000 مەتر دەبێت..

لایەنی هەرە گرنگی ئەم شاڵاوەی ئەنفالە هاتنەناوەو دەست تێوەردانی راستەوخۆی سەرۆکی رژێمی عێراق سەدام حوسێن خۆیەتی، چونکە لەبروسکەو نامە نهێنیەکەی جەنەرال ئەلزەرب هاتبووکە شاڵاوەکە دوچاری گرفت و ئاستەنگ بوو بۆە، ئەوەتە ئەلزەرب لەنوسینەکەیدا بەردەوام دەبێت و دەڵێت لەراگەیاندنی نهێنی و شەخسی ژمارە 14671 لە16ی تەموزی 1988دا لەدیوانی سەرۆکایەتی کۆمارەوە کەدەستەی ئەرکانی سوپا بە نامەی نهێنی وشەخسی ژمارە 861 لە 20ی تەموزدا ئاراستەی کردوە پێیان راگەیاندین کەوا عەمەلیاتی ئەنفالی لەدوای جەژنی قوربانەوە دەبێ بەگوڕو تینێکی زۆرترو قەبارە گەورەتر ئەنجام بدرێت..

بەڵام جەژنی قوربانیش تێپەڕی کەچی هێرشەکان هەر ئەنجام نەدران، دواتر لەکۆبوونەوەیەکی یاریدەدەری سەرۆکی دەستەی ئەرکان بۆ کاروباری عەمەلیات و بەڕێوەبەری جموجۆڵی سەربازی کەلە 29ی تەمووزی 1988 لەبارەگای فەیلەقی یەک لەکەرکوک بەسترا تیایدا بەگوێرەی ڕاگەیاندنی نهێنی ژمارە 943 لە29 تەمووزدا عەمەلیاتی ئەنفالی شەشەم و حەوتەم دواخرا بۆ ئەو کاتەی پێداویستییەکانی عەمەلیاتەکە دابین دەکرێن.

مەترسیترین و دژوارترین کات کە خەڵکی کوردستان تیایدا ژیا ئەو دەمەبوو کەشەڕی ئێران- عێراق ڕاوەستا کەئەوکاتە لەسەروبەندی دەستپێکردنی ئەنفالی شەشەم و حەوتەم بوو، دوای ئەوەی لە17ی تەمووزی 1988 ئێران بڕیاری 598یئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانی، قەبو ڵ کردو دواتریش لە 8ی ئابی 1988 بەشێوەیەکی ڕەسمی شەڕ ڕاوەستا، ئەو بارودۆخە کاریگەرێکی نێگەتیڤانەی کردەسەر وڕەو هێزی پێشمەرگە، ئەوە بوو پلانێک دارێژرا بۆ پاشە کشەکردن، چونکە هێزی پێشمەرگە باش دەیزانی کە سوپای عێراقی دەستی بەتا ڵ بێت چ کارێک بەکورد دەکات ئەوە بوو هێزی ئاسمانی عێراق کەوتە هێرشکردنێکی زۆر سەخت و بەهێز، بەچەکی کیمیایی دیسان چیاو دۆڵەکانی باڵیسان، مەڵەکان، وەرتێ، هیران، سماقوڵی کوتا، ئەوانەی کەلەوناوچانە بوون ڕایانکرد، موستەشارێک بەخەڵکەکەی ڕاگەیاند کە ئەگەر هاتو خۆیان بەدەستەوە بدەن و چەکەکانیان تەسلیم بکەنەوەئەوا بەبەر لێبوردنەکە دەکەون و حکومەت لێیان خۆش دەبێت.

ئەوانەی بەو بانگەوازە بڕوایان کردو خۆیان داوە دەست و دواتر دانپیانێکیان (اعترف) پێ مۆرکردن کەوا بەڕاستی پێشمەرگەن هەموویان بێسەرو شوێنکران.

(لەمیانەی شاڵاوی ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەفتەم زیاتر لە (52) گوند لەناحیەکانی خەلیفان و ڕواندزو خۆشناوەتی وێرانکران کەسەرجەم خێزانەکانیان (2602) دوو هەزارو شەشسەدو دوو خێزان بوو هەروەها 24 قوتابخانەو 52 مزگەوتی ئەم گواندانە ڕوخێنرا. ئەم جگە لە سوتاندن و فەوتاندنی سەدان دار گوێزو دار بەڕوو ڕەزو باخ کەسەرچاوەیەکی بنەڕەتی ژێر خانی ئابووری ئەوان بوون بەڕەو نەمان چوون) (26) .

قۆناغی دووەمی ئەنفال

شاڵاوەکانی ئەنفالی هەشتەم (ئەنفالی کۆتایی) ئەنفالی بادینان 25ی ئاب تا 6ی ئەیلولی 1988 (27) .

وەستانی شەڕی عێراق- ئێران پاڵپشتێکی گەورە بوو بۆ عێراق، هاوکات وڕەو تونااکانی هێزی سوپای بۆ ڕادەیەکی زۆر بەرزکردەوە، سەرکردایەتی ڕژێمی عێراق بەپەلەبوو بۆ تەواو کردنی پرۆسەی ئەنفال و کۆتایی پێهێنانی، عەلی حەسەن ئەلمەجید لەیەکێک لەکۆبوونەوەکانی لەگە ڵ سەرۆک جاشەکان لەهۆڵی ڕۆشنبیری و جەماوەر لەشاری هەولێردا کە فەرماندەی هەردوو فەیلەقی یەکەم و پێنجەم ئامادەبوونە لەئابی 1988دا بەموستەشارەکانی وتبوو کەوا پەلامارى ئەنفال ئێستا لەبادینان دەستی پێکردوە کەناوچەیەکی شاخاوی باکورەو سەنگەرو قەڵای مەحکەمی KDPی مەسعود بارزانییە، بەڵام بەفەرمانی خودی سەدام حوسێن کوردی بادینان دوا مۆڵەتیان درایە کە بگەڕێنەوە بۆریزی نیشتمانی، تێکدەران لەو ناوچەیە ئەگەر خۆ بەدەستەوە بدەن ئەوە بەبەرزەیی دەکەون، شایەنی باسە یاداشتێک لەلایەن ئەمنی سلێمانی لە11ی تەمووزی 1988دا دەرچوو بوو کە چەسپاندنی ئەم سیاسەتە نوێیەی ڕژێمی دەردەخست سەبارەت بەخۆبەبەدستەدانی تێکدەران، بۆ ئەم مەبەستەش ئەلمەجید چەند خاڵێکی ڕاگەیاند بوو کە ئەمانەبوون:

1- ئەو تێکدەرەی خۆی بەدەستەوە دەدات و چەکەکەی دەهێنێتەوەو ئەوەی کەلەو ناوچانە دەگەڕێتەوە کەتائێستا پرۆسەیئەنفال نەیگرتووتەوە لەهەموو تاوانێک دەبەخشرێ، بەوتاوانانەشەوە کەلەئەنجامی کەمتەرخەمی وهەڵاتنەوە لەخزمەتی سەربازی بەرپاکراون.

2- ئەو تێکدەرەی بێ چەک لەو ناوچانە دەگەڕێتەوە کەوا عەمەلیاتی ئەنفال نەیگرتوونەتەوە لەتاوانی چوونەپا ڵ تێکدەران و کەم تەرەخەمی و هەڵاتن دەبەخشرێت.

3- نابێ هیچ تەگەرەیەک بخرێتە ڕێی ناونووسین کردن لەفەوجەکانی بەرگری نیشتمانیدا.

لەڕاستییدا هەموو ئەو بەڵێنانەی کەوا ڕژێم لەسەرتای ئەنفالەوەدا بووی بۆ خۆ بەدەستدانەوە، هیچیان جێبەجێ نەکران و ڕێزیان لێنەگیرا، تەنانەت زۆر لەهاوڵاتیان کەبەو پەیمان و بەڵێنانە باوەڕیان هێناو خۆیاندا بەدەست، چارەنووسێکی شوم ڕوبانی تێکردو شونبزرکران.

دوای ئەوەی ڕژێم قۆناغی یەکەمی ئەنفالی تەواو کردو، ئەوەی بەسە ڕکوردی هێنا هێنالە لەکوشتن شونبزرکردن و تاڵان و خانوو وما ڵ و وێرانکردن، قۆناغی دووەمی ئەنفالی دەست پێکرد کەدەڤەری بادینانی گرتەوە سنوری شاڵاوی ئەنفالی بادینان لەڕۆژئاواوە لەزاخۆوە تاناماێدی درێژبۆوە، لەباشورو ڕۆژهەلاتیشەوە شێخان و ئاکرێی گرتەوە، بەهەزاران کەس لەهاوڵاتیان لەترسی کیمیاباران و بێسەرو

شۆڕشکردن ئاوارەو دەربەدەر بوون، بۆ ئەنجامدانی ئەم شالاوەش جگە لەفەیلەقی پێنجەم کەبنکە و فەرماندەییەکەی لەشاری هەولێر بوو چەند بەشێکیش لەفەیلەقەکانی سێ و شەش و حەوت لەباشوری عێراقەوە گواستراوەتەوە بۆ ئەوێ. ئەم ناوچانە لەژێر دەسەلاتی هێزی پێشمەرگەی KDP دابوو، سروشتی جوگرافی سەختی ناوچەکە پێداویستی لۆجستیکی ئالۆزو کردبوو کەمەرجە دابین بێت بۆ سوپایەکی نیزامی، بەڵام پەلاماری دژ بە KDP لەهەندێ سەرەوەپتەوترو داربژراوترو راستەوخۆ تر بوو لەوەی کەبۆ تێکشانی PUK لەپێشوو سازکرا.

بەر لەدەستپێکردنی هێرشەکان هەموو ئەو یەکەو فیرقانەی سوپا لەنزیک شاری دهۆک کەوتەخۆ ئامادەکردن و چەند شۆنێکی بەبۆمبی هێشوبی بۆردومانکرد، لەوانەش گوندی سپیناری قەدپاڵی چیای گارە کەچەند کەسێکی لێ کوشت.

لەئێوارەیەکی درەنگی 24ی ئابدا بارەگای هێزی KDPگای لەزێوەشکان کەلقی یەکی لێ بوو (28) بەریەکەم هێرشی کیمیایی کەوت و (10) پێشمەرگە کوژان، بۆ بەیانیش 25ی ئاب، فرۆکە جەنگییەکانی رژێم لەیەک کاتدا چەند هێرشێکی جیاجیایان دەستپێکردو بەخەستی ناوچەکەیان بۆردومانکرد، شایەت عەیانێک کەلەوناوچەیدابووە دەڵێت: لەهەمان شەودا کاتژمێر 2، 25-1988/8/26 دوانزە فرۆکەی ستونی هێرشی کردە سەر ئەوناوچانەو ئامانجەکانیان بۆردمانکرد، مەبەستی سەرەکی رژێم لەو بۆردومانەدا بلاو کردنەوەو چاندنی ترس و دڵەراوکێ بوو لەنێو خەڵکیدا هەروەها ترسی ئەوەش هەبوو کەوا رژێم چەکی کیمیایی بەکاربهێنێت، هەروەک پێشووتر لەهەلەبجەو قەرەداخ و بالیسان بەکارهاتبوون، لەم شەوەدا خێزانە هەڵاتوەکان ئەوەندە زۆربوون تەنانەت رێگا بەدی نەدەکرا) (29) .

هەروەکو چۆن لەقۆناغ و شالاوەکانی پێشووی ئەنفال چەکی کیمیایی دژی هاوڵاتیان بەکارهێنرا، بەهەمان شێوە لەدوا ئەنفالیشدا ئەم چەکە کۆکوژییە بەکارهات کەزەرو زیانێکی گیانی زۆری لێ کەوتەوە، گوندی برجینێی ناحیەی زاویتە لە25ی ئابدا کەوتەبەر چەکی کیمیایی کەلەلایەن هەشت فرۆکەوە بۆمبابارانکرا ئەوانەی بۆردومانەکەیان بینیوە دەگێڕنەوە کە بۆمبەکان گەوا لۆ دووکەڵی ئێجگار گەورەیان لێ بەرزبۆوە، یەکەمجار سپی و ڕەش بوون پاشان زەرد هەڵگەڕان و بەشێوەیەکی ستوونی پەنجا شەست یارد لەئاسماندا بەرزبوونەوە ئەوجا دووکەڵەکە بەناو دۆڵەکەدا بلاوبووەوەو دواجار نزم بۆوەو بەناو گوندەکەدا تێپەڕی و کەوتینە بۆن کردنی گازەکە. سەبارەت بەبۆنەکەش وا دەگێڕنەوە کە لەسەرتادا زۆر خۆش بووە، بۆنی سێووشتی شیرینی لێ دەهات، بەڵام زۆری پێ نەچووکە تا ڵ بوەو کاری کردەسەر دەم و چاوو پێستمان لەناکاو هەناسەشمان سوا ربوو.

چەند میلێک لەباکوری برجوینەوە، گوندی (تلاکرد) بەهەمان شێوە لەلایەن فرۆکەکانی عێراق کیمیابارانکرا و چەند کەسێک تیایدا بونە قوربانی و کوژران، هەروەها هەردوو گوندی (سپێندارۆکەو بەرکەڤرێ) کە لەیەکتر نزکین لەلایەن دووفرۆکەوە بەخەستی کیمیابارنکران، لەئەنجامدا چواردەپیشمەرگەو هاوڵاتییەکی مەدەنی کوژران.

بەشێوەیەکی گشتی نزیکەی (50) پەنجا گوند بەر خەستترین هێرشی کیمیایی کەوتن وەک (وەرمێلێ، بلێجانێی بانێ، باوەرکا کەڤری، مێرگەتوی، هەڤنێکا، بیرۆزانا، درێرشێ، مێزێ، سپیندار، خەلیفۆ، گەرگەش، گارەگۆ، گۆرە، زێوەشکان، بەلوتی، گیزێ، زارکێ، رەزیکێ، سارتکێ، ماردێنیا، شێرانە، یەکمالە، سواری، ئاڤۆک و چەند گوندێکی تر.) .

دیارە بەسەدان کەس لەئەنجامی ئەو هێرشانەی کەبەچەکی کیمیایی کرانە سەر گوندنشینەکان گیانیان لەدەستدا، زۆری ئەو قوربانیانەش دەگەڕێتەوە بۆهۆی ئەوەی کە هەردووگازی خەردەل و دەمارەگازی سیانید تێکە ڵ بەیەک کرابن، هەروەها هەندێک لەپسپۆران وای بۆ دەچن کەوا لەوانەیە دەمارەگاز (غاز الاعصاب) GB کەبەگازی سارتیش دەناسرێت لەو هێرشانەدا بەکار هاتبێت.

خەڵکی ئەم دەڤەرە بەرەو ڕێگای بێگوڤاکانی ماسی هەڵاتن، تاکاتژمێر 2ی شەوی 25-1988/8/26 خەڵکەکە توانیان دەربازبن، بەڵام دواتر سوپای عێراقی ئەو ناوچانەی داگیرکردو ڕێگای دەربازبوونی خەڵکەکەی گرت.

باشترین شت کە هێزی پێشمەرگەی KDPکردی ئەوزنجیرە شەڕە بوو کەتیایدا پێشمەرگەکان هەوڵیان دەدا کۆسپ و تەگەرە بخەنەبەر پێشڕەوی سوپاوخاوی بکەنەوە، بەڵام فرۆکەکانی رژێم لەدوای پێشمەرگەکان بوو ناچاریان کردن کەئەوناوچانە بەجێبێڵن لەکۆتایی ڕۆژی 26ی ئاب شەڕ کۆتایی پێهات، بەڵام ناوچەی بادینان بەتەواوی لەبەرەبەیانی 28ی ئابدا داگیرکرا.

لەئەنجامدا دەیان هەزار خەڵکی مەدەنی ئاوارەو دەربەدەری تورکیابوون ئەوانی تریان لەماڵەوە دەستگیرکران، یان پاش ماوەیەکی کەم خۆیان بەدەستەوەداو دواتریش شوبنزر کران.

(هەر لە26ی مانگدا ئەوخەڵکە لەسەر سنووری تورکیا گیرسایەوە، دەسەلاتدارانی تورک سەرەتا نەیانهێشت خەڵکە کە بچنە ناو سنووری تورکیا، بەڵام دواتر ناچار بوون کە ڕێگایان بدەن، نزیکەی 65000 تا. 80000) هەزار کەس توانیان بچنە ناو تورکیاوە، ئەویش دوای ئەوەی خەڵکەکە فشارێکی زۆریان خستە سەر جەندرمەو سەربازەکانی تورک کەبوە هۆی ئەوەی لێرەولەوێ

چەندپێکدادانێکیش لەنێوانیاندا روبدات، خەڵکەکە ترسی ئەوەشی هەبووکە رژێمی تورکیا تەسلیم بەعێراقیان بکاتەوە، دواتر لەو کەمپانەی کە بۆیان دروستکرا نیشتەجێکران، هەروەها خەڵکی کوردستانی باکوریارمەتییەکی زۆری خەڵکە ئاوارەبووەکانیان داو زۆر لەمەینەتی و خەمەکانیان رواندنەوە (30) .

ئەوانەی خۆیان دا دەست وسوپا یان دەتستگیرکران، زۆربەیان بەرەو چارەنوسێکی نادیار رۆیشتن، سەبارەت بەشونبزرکردنی خەڵکی بادینان بەزۆری رەگەزی نێرینە دەگرێتەوە، بەڵام لەناوچەی دۆسکی لەگوندی کۆرفێل ئەفسەرێک (35) سی و پێنج کەسی لەژن و منداڵ وپیاو گوللە باران کرد.

ئەفسەرێکی پێشووی سوپای عێراق کە پلەکەی کۆڵۆنێلە (عەقید) بە (MEW) ی راگەیاندوە کەفەرمانیان بۆ هات هەرچی پێشمەرگەیە بیانکوژین، تەنانەت ئەوانەشیان کەخۆیەدەستەوە دەدەن، هەروەها ئەو جوتیارە مەدەنیانەش کەلەناوچەی قەدەغەکراودا بوون هەر بەپێشمەرگە دانرابوون واتە تەواوی پیاوە تەمەن (15تا60) ساڵیەکان، ئەم فەرمانە تائاستی فیرقەکان بەنوسراوی ڕەسمی دابەزی بوو ئەفسەرە پلە نزمەکانیش بەزار (شفوی) ئاگادارکرابوونەوە، ئەم فەرمانە بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە لەسە رحوکمی قەرەقوشی رژێمی عێراق و ئەنجامدانی سیاسەتی قرکردنی (جینۆساید) گەلی کورد.

گوللە بارانکردنی گیراوەکان لەئەنفالیبادینان بەشێوەیەکی بەر چاوو ئاشکرا ئەنجامدراوە، ئەوەتە کارەساتترین شێوە لەگوندی کورێمی ڕوبداوە دوای ئەوەی خەڵکەکە خۆی داوەتە دەست سوپاوە (33) سی و سێ پیاوو کوڕی هەرزەکار کەتەمەنیان لەنێوان (13-43) ساڵیدابووە لەلایەن ئەفسەرێکی سوپاوە کەوا پێدەچێت دوای قسەکردن بەئامێری لاسلکی هۆکی تۆکی فەرمانی پێدراوە گوللە بارانیان بکات، بەم جۆرە ئەفسەرەکە لەو جێگا یەدا 27 کەسیان لێ گوللەباران دەکات و شەشەکەی تریش دەرباز دەبن لەگوندی میرگەتوشدابەهەمان شێوە دوای ئەوەی خەڵکە کە دەستگیر دەکرێت ژن و پیاو لەیەکتری جودا دەکرێنەوە دواتر ئەو پیاوانەی کەتەمەنیان لەژوور پازدەساڵی دابووە دەسبەجێ گوللە بارانکران.

ئافرەتێکی گیراوی بەندیخانەی سەلامیەی شاری موس ڵ کەوا پێدەچێت نزیکەی (12000) هەزا ر بەندکراوی لێ بوبێت دەگێرتەوە کەپیاوەکان لەم بەندیخانەیە بەدەست وچاو بەستراوی راپێچی ناو ئۆتۆمۆبیلی پەنجەرە تاریک کران و بۆ شوێنی نادیار بردران پاشماوەیەکی کەم دەنگی دەستڕێژی گوللە دەستی پێکرد کەوا پێدەچێت کۆمەڵکوژیان کردبن.

بەم جۆرە شاڵاوەکانی ئەنفال، بەئەنفالی بادینان لە 6/ ئەیلولی 1988 کۆتایی پێهات، ئەم ئۆپەراسیۆنە قاتوقرییە کوردستانی وێرانکردو ژێرخانی ئابوریشی لەبنەچەوە هەڵتەکاندا، ئەنفال تاوانێک بوو کەدنیا بێ دەنگی لێکرد، بەڵام بۆ مێژوو ڕوداوێکی وابوو مەحاڵە کەلەیادبکرێت.

سەرچاوەکان:

(1) دوای راپەڕینی گەلی کوردستان لەبەهاری 1991و ئازادکردنی شارو شارۆچکەکان گەلێك بەڵگەنامەو دیکۆمێنت کەوتنە بەر دەست هێزی پێشمەرگەی کوردستان، ئەم بەڵگەنامانە لەساڵی 1992 تەسلیم بەرێکخراوی چاودێری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کران کەبریتی بوو لە(14) چوارده تەن و خرابوونە (847) سندوقە وەو ژمارەی لاپەڕەکانی زیاتر لە (4) ملیۆن رەتی دەدا دواتر گواستراندوە بۆ نیۆیۆرك وئێستا لەئەرشیفی نیشتمانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە.

(2)نەزار خەزرەجی: سەرکردەیەکی سوپای عێراقی بوو، پلەی سەربازییەکەی فەریق روکن بوو گەیشتۆتە سەرۆکی ئەرکانی سوپای عێراقی، بەپێی زۆر لەبەڵگەنامەکان لەشاڵاوەکانی ئەنفال بەشداری کردووە، لەدوای شەڕی کەنداوی دووەم بۆ دەرەوەی عێراق رایکردوەو ئێستا لە وڵاتی دانیمارکە، بەم دواییە کۆمەڵێك شکایەتی لەسەر پرۆسەی قڕ کردنی کوردان (جینۆساید) لەسەر تۆمارکراوەو ئێستا چاوەڕێی دادگاییکردنە لەیەکێك لەدادگاکانی ئەم وڵاتە،بەپێی لێدوانەکانی ئەم دوایەی خەزرەجی ژمارەی ئەنفالکراوەکان دەگاتە (300) هەزار کەس بڕوانە ڕۆژنامە هاوڵاتی، ژ (43) ڕۆژی 2001/10/7.

(3) MEW، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە (17).

(4) د. ڕەشاد میران ، م. یوسف دزەیی ، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە (18).

(5) بۆ زانینی تەواوی ئەم شاڵاوە بڕوانە MEW سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە (189–202).

(6) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە MEW سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە (221–241).

(7) قەرەداغ شوینێکی ئێجگار جوانو دڵگیرە، زنجیرەیەك شاخی مشار ئاسا کەنزیکەی 70 میلێك بەرەو باشوری ڕۆژهەڵات دەکشێ، لەساڵی 1987دا ناحیەکەچۆڵکراو دانیشتوانیشی بۆهەردوو کۆمەڵگەی نەسرو زەرایەن ڕاگوێزران.

(8) قسم الاعلام في المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكوردستاني العراق، من جرائم القتل العام في كوردستان عام 1988، شوبات 1989، مطبعة خبات ص (10-12).

(9) د. رەشاد میران، م. یوسف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە (23–24).

(10) عەدالەت تالەبانی، ئەنفال و نهێنیەکان، 1999، لاپەڕە (59).

(11) هەمان سەرچاوە، لاپەڕە (15).

(12) بۆزانیاری زیاتر لەسەر ئەم هێرشانە بڕوانە (MEW)،سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە(241–300).

(13) هێزی پشتگیری: لەخەڵکی مەدەنی پێك هاتبوو کەلەبنەڕەتدا پێشمەرگە نەبوون بەڵکو خۆیان چەکیان دەکڕی و دەچونە پاڵ پێشمەرگە بۆ بەرگریکردن لە گوندو دێهاتەکانیان،هەموگوندێك یەکەی بەرگریی مەدەنی خۆی هەبوو.

(14) د. رەشاد میران،م. یوسف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە(31).

(15) قسم الاعلام في المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكوردستاني، سەرضاوەی ئێشوو، ص(27-29).

(16) فەرماندەیەکی سەربازی دڕندەبوو، پلەی جەنەڕاڵی لەسوپاداهەبوو ئەوکاتە فەرماندەی ئەوهێزە تایبەتیانە بوو کەپاراستنی بیرە نەوتەکانی کەرکوکی پێ سپێردرا بوو، لەئەنفالی دووەمیشدا بەشداری کردوە، لەناوەڕاستی هەشتاکانیش کاتێك شیعەکان لەباشور هەڵسان بەڕاپەڕین ئەو پەلاماری دانو سەرکوتی کردن، لەساڵی 1991 بارق گوایە دەستی هەبوە لە ئەنجامدانی کودەتایەك دژی سەدام حوسێن ئیعدام کرا.

(17) د. رەشاد میران، م. یوسف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە(28).

(18) هەمان سەرچاوە، لاپەڕە (29)

(19) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە MEW، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە (303تا 336).

(20) گۆپتەپە، وشەیەکی تورکییەومانای گردی سەوز دەگەیەنێ، گوندێکی (300تا500) ماڵێ دەبوو، نیمچە شارۆچکەیەك بوو دوو مزگەوت و قوتابخانەیەك و نەخۆشخانەیەکی تێدابوو، کارەباشی بۆراکێشرابوو، خاکێکی بەپیتی هەبوو، چەندین کیلۆگەی بەرهەمی گەنم و جۆو توتن و لۆکەو بەرهەمی دیکەی تێدابوو، خەڵکی ئەم گوندە بەرامبەر بەزەبرو زەنگی رژێم زۆر خۆڕاگرو بەتوانا بوون.

(21) مەلا شاخی، ئەنفالی خاڵخاڵان، چ1،سلێمانی، 2001، لاپەڕە(52).

(22) د. رەشاد میران، م. یوسف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە(35)..

(23) هەمان ئەو زانیاریانە لە ئەنفالی قەرداغ لەلایەن فەرماندەی سوپا کانەوە بۆ لایەنی بەرز نێردراوە، بروانە ئەو بەڵگە نامەنەی کەلە پاشکۆی ئەم کتێبە هەیە.

(24)د. رەشاد میران، م. یوسف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە(37).

(25)بۆ زیاتر زانیاری لەسەر ئەم هێرشانە بروانە MEW، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە (339–361).

(26) د. رەشاد میران، م. یوسف دزەیی سەرچاوەی پێشوو،لاپەڕ(43).

(27) بۆ زیاتر زانیاری لەسەرئەم هێرشانەبڕوانە، MEW، سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە(437–489).

(28) KDP لەکوردستاندا چوار لقی هەبوو کە کاروباری سیاسی و سەربازیشیان لەئەستۆ گرتبوو، زێوە شکان بارەگای لقی یەکی لێ بوو،لقی دوو بنکەکەی لەدۆڵی سماقوولێ بوو وعەمەلیاتی پارێزگای هەولێری لەئەستۆ گرتبوو، لقی سێ لەگوندی جافەرانی قەرەداخەوە کاروباری KDP لەپارێزگای کەرکوك دا بەرێوە دەبرد، لقی چواریش لەناوچەی چوارتابوو بەرپرس، پارێزگای سلێمانی بوو، جگە لە چەندلقێکی تر کەلەدەرەوەی کوردستان بوو، هەروەها KDP هەندێ هێزی تایبەتیشی هەبوو وەك هێزی بارزان لەرایات ناحیەی مێرگەسۆر. بڕوانە MEW لاپەڕە (439) چاوپێکەوتن لەگەڵ هۆشیار زێباری،واشنتۆن دی. سی، 7ی حوزیرانی 1993.

(29) رضا زبير زيبارى، الانفال والرحلة الشاقة، مطبعة هاوار، دهوك 1995، ص(8).

(30) عەلی بەندی، ئەنفالکرنا بەهدینان، چ(1) چاپخانەی خەبات، دهوك، 2001، لاپەڕە(67).